بەشی دووەم

میرنشینی ئەردەڵان

ئەگەر داروباری سیاسی کورد (بەشێوەیەکی گشتی و لەبەرچەندان هۆ) دەرفەتی نووسینەوەی مێژووی میرنشینەکانی کوردی، بەپچڕپچڕ و کەمێک تەماوی ڕەخساندبێ؛ بەڵام سەرباری ئەمەش، مێژووی زنجیرەی بنەماڵەی میران و فرمانڕەوایانی ئەردەڵانی، لەچاو مێژووی میرنشینەکانی تری کوردردا، مێژوویەکی ئاشکرا و نووسراو و لەیەک نەپساوی هەیە... هۆیەکەشی ئەوەیە کە میرەکانی ئەردەڵان، لە سەردەمی دەسەڵاتداریێتی خۆیانەوە، مێژوونووسانیان بەنووسینەوەی مێژووی بنەماڵەی ئەردەڵان ڕاسپاردووە[1]و دوای تێکچوونی میرنشینەکەش، مێژوونووسانی ئەردەڵان و مێژوونووسانی تریش، مێژووی ئەردەڵانیان سەرلەبەر بەسەریەکەوە نووسیوەتەوە.

بەگوێرەی زۆربەی ئەو مێژووانەی لەسەر زنجیرەی میران و فرمانڕەوایانی ئەردەڵانیان نووسیوە و بەتایبەتیش بەگوێرەی میر شەرەفخانی بەدلیسی؛ سەر هەڵقەی ئەم زنجیرەیە

١- وەک دەردەکەوێ خەسرەو خانی گەورەی والی ئەردەڵان (؟-١٧٩١ز) هێشتا خۆی لە ژیاندا بووە، کە: قازی محەمەد مەلا شەریفی ئەردەڵانی بۆ نووسینەوەی مێژووی ئەردەڵان ڕاسپاردبێت و ئەویش مێژوویەکی بە ناوی (زبدة التواریخ) نووسیوەتەوە. دوای ئەویش: محەمەد ئیبراهیم ئەردەڵانی، لەسەر داوای ئەمانوڵڵاخانی گەورەی والی ئەردەڵان (١٧٧٥-١٨٢٤ز) ڕاسپێردراوە و ئەمیش مێژوویەکی بەشێوەیەک نووسیوە، کە وەک تەواوکەری مێژووەکەی شەرەفخانی بەدلیسی وایە. واتە لەوکاتەوە دەست پێدەکات کە (شەرەفنامە) دوایی دێت (١٠٠٥ کۆچی- ١٥٩٦ز) و ئەمیش تا سەردەمەکەی خۆی (١٢٢٥ کۆچی- ١٨١٠ز) تەواوی کردووە و بەم بۆنەیەشەوە ناوی ناوە: (ذیل شرفنامە)، واتە: پاشکۆی شەرەفنامە. دوای ئەمانیش، مێژوونووسانی وەک: خوسرەو بەگی بەنی ئەردەڵانی، مەستوورە، عەبدولقادر ڕۆستەم بابانی، عەلی ئەکبەر وەقائیع نیگاری کوردستانی و میرزا شوکروڵڵای سنەندەجی: (لب تواریخ)، (تأریخ اردلان)، (حدیقە ناصری)، (تحفە ناصری) و .. یان نووسیوە.

دەبەنەوە سەر میرێک، بە ناوی: بابا ئەردەڵان، یان قوباد ئەردەڵ[2] و بەڕەچەڵەک دەچێتەوە سەر بنەماڵەی (ئەحمەد مەروانی- نەسرولدەولە)ی فرمانڕەوای دیاربەکر، کە دوای لەبەریەک هەڵوەشانی ئەم فرمانڕەوایەتییە، لە سەدەی پێنجی کۆچیدا (١١٠٠ز)، یەکێک لە شازادەکانی ئەم میرایەتییە (گومان دەکرێت هەر قوباد ئەردەڵ بێت)، لە دیاربەکرەوە بەرەو (شام)و دواتر بەرەو (شارەزوور) کۆچ دەکات و ماوەیەک دوای ئەوەی لێوەشاوەیی دەنوێنێ، فرمانڕەوایەتی ویلایەتی (کوردستان)ی پێ سپێردراوە و لە قەڵای (زەڵم)ی شارەزووردا، قەڵا و قایمکاریی دامەزراندووە (٥٦٤کۆچی-١١٦٨ز)و کردوویەتی بەناوەندی دەسەڵات و فرمانڕەوایی خۆی و ماوەی (٤٢) ساڵ، ئەم قەڵەمڕەوەی خۆی بەباشی بەڕێوەبردووە.

دوای مەرگی (بابا ئەردەڵان)یش، نەوەکانی خۆی بەرودوا حوکمیان گرتۆتە دەست، بەڵام بەتێپەڕبوونی ڕۆژگار و لە ئەنجامی ئەوەدا کە هەڵکەوتی جیۆپۆلێتیکی ناوچەکەیان، یارمەتی پاراستن و پێکەوەنانی قەوارەیەکی سەربەخۆی پێنەداون و تێکەڵ شەڕ و ململانێی خوێناوی کردوون، بۆیە لە ماوەی نزیکەی (١٥٠) ساڵێکدا ناچاربوون (٤) جار مەڵبەندی دەسەڵات و پێتەختیان لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر، جێگەگۆڕکێ پێبکەن... بەم جۆرە ناوەندی دەسەڵاتیان لە (قەڵای زەڵم)ەوە بۆ قەڵای (مەریوان) گواستۆتەوە (٩٦٩ کۆچی-١٥٦١ز)... دواتریش لە مەریوانەوە بۆ قەڵای (پڵنگان)و دوای ئەمیش بۆ (حەسەن ئاوا)و دوایین جاریش لە ساڵی (١٦٣٦ز)دا، شاری (سنە)ی ئێستایان دروستکرد و بەیەکجاریی و تا تێکچوونی میرنشینەکەیان، واتە: تا سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە، کردیانە پێتەخت و هەرلەوێدا مانەوە[3].

ئەگەرچی هەڵکەوتی جیۆپۆلێتیکی قەڵەمڕەوی ئەردەڵان، شێوە نزیکایەتییەکی لەگەڵ قەڵەمڕەوی (بابان) بووەو لە ماوەی حوکمڕانیی میرەکانی ئەردەڵاندا تووشی گەلێ شەڕ و کێشەی گەورە و خوێناوی بوون؛ بەڵام بەدرێژایی چەند سەدەیەک، لە زۆر لایەنی:

٢- لەناو ئەو مێژوونووسانەدا بە تەنیا (مەستوورەی کوردستانی- ماهشەرەفخانم) بنەچەی میرنشینی ئەردەڵان بۆسەر بنەچەی (ئەردەشێری بابەکان) دەباتەوە. کە دیارە ئەمەیشی لەو بڕوایەوە هێناوە گوایە زنجیرەی دەسەڵاتدارانی (ساسانی) لە کوردانی (شوانکار)ەن. (مێژووی ئەردەڵان- ل ١٤).

٣- مێژوونووسەکانی ئەردەڵان دەڵێن نیاز لە ڕووخاندنی قەڵای زەڵم، حەسەناوا، پڵنگان ئەوە بووە، کە ئیتر هیچکام لەمیرەکانی ئەردەڵان نەتوانن لەکاتی سەرپێچی و یاخیبووندا لە پاشاکانی ئێران، خۆیانی تێدا قایم بکەن.. ڕەنگە ئەمە هۆیەک بێت، بەڵام هۆی لەمە گرنگتر ئەوەبووە: میرەکانی ئەردەڵان ویستوویانە بنکەی ئەمارەتەکەیان لە سنووری دەسەڵاتی عوسمانی و دەستدرێژییەکانی پاشەڕۆژی دوور بخەنەوە. بەتایبەتی دوای ئەوەی: شارەزوور، شارباژێڕ، قەرەداخ لە سنووری قەڵەمڕەوی ئەماندا نەما و کەوتە سنووری عوسمانییەوە، ئیتر ئەم قەڵایانە هەموو کەوتبوونە سەر سنوور و بەئاسانی لەشکری دوژمن دەگەیشتە سەریان (لە پەراوێزی مێژووی ئەردەڵان دا- ل ٦٦).

کۆمەڵایەتی ئابووری، سیاسی... یەوە لەچاو (بۆ نموونە) میرانی باباندا، ناوچەکەیان پارێزراوتر و ئارامتر و گەشەکردووتر بووە. چونکە:

١- میرنشینی بابان زۆرجار لەگەڵ ناوەندی هەردوو دەوڵەتی ئێرانی و عوسمانیدا بەشەڕ هاتوون.

٢- میرنشینی ئەردەڵان بەلای زۆرەوە هەر لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی دا بەشەڕ هاتوون و لە مەشدا هەڵکەوتی ناوچەکەیان، ئەوەندەی ناوچەی میرنشینی بابان نەدەکەوتە سەرەڕێی لەشکرکێشیی شەڕ و بەیەکدا هەڵپژان.

٣- ئەو شەڕ و شالاوەی کە لە سەرەتای دروستبوونی دەوڵەتی سەفەوی (١٥٠٢-١٧٣٦ز)ی شیعە مەزهەبەوە، بۆ سەر ناوچەکانی سوننی مەزهەب و دەوڵەتی عوسمانی دەکران و لەمەشدا زۆربەی کوردانی خۆرئاوای ئێران و قەڵەمڕەوی ئەردەڵانیشی دەگرتەوە و زیانی زۆری سەروماڵ؛ لە کوردانی سوننی مەزهەب دەکەوت... بەڵام دواتر و بەتێپەڕبوونی ڕۆژگار، لە سەردەمی شا عەبباس (١٥٨٧ک-١٦٢٩ز) بەدواوە، هەندێ لە میران و سەرانی ئەردەڵان[٤]، بۆ دڵنەوایی دەوڵەتی سەفەوی و دواتریش بۆ دڵنەوایی دەوڵەتی قاجار، خۆیان و هەندێ لە دەستوپێوەندیان دەبوونە شیعە مەزهەب و هەندێ جاریش ژن و ژنخوازیشیان لەگەڵ بنەماڵەکانی هەردوو دەربارەدا دەکرد و بەمەش خۆیان لە شەڕی یەکێک لەو دوو دەوڵەتە (واتە: لە دەوڵەتی ئێران) دەپاراست و لەم بارەشدا (دەوڵەتی عوسمانی)، کەمتر توانا و دەرفەتی دەستێوەردان و ئاژاوەنانەوەی لە کاروباری ناوخۆی میرنشینی ئەردەڵاندا بۆ دەمایەوە... ئەم نەریتەش وردە وردە و بەکاوەخۆ، گرژیی نێوان دەوڵەتی ناوەندی ئێران و میرنشینی ئەردەڵانی خاو دەکردەوە و لێرەوە: ڕاگرتن، یان تێکچوونی ئارام و ئاسایشی قەڵەمڕەوی ئەردەڵان (زۆرتر) پابەند دەبوو بەهەڵومەرجی شەڕ و ئاشتی خودی دەوڵەتی ناوەندی ئێرانەوە، چ لە ناوخۆ، لەسەر دەسەڵات، یان لەگەڵ هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و رووسیادا، نەک شتی تر.

بۆیە پەیڕەوکردنی ئەم سیاسەتە، لەلایەن میران و سەرانی ئەردەڵانەوە، بووە نەریتێکی چاولێکەریی بۆ (زۆربەی) میرانی ئەردەڵان و بەدرێژایی ئاڵوگۆڕەکانی دەسەڵاتداریتیی دەوڵەتی ناوەندی ئێران، میرانی ئەردەڵان بەرەزامەندیی شاهەکانی ئێران دادەنران و لادەبران؛ تەنیا بۆ ماوەیەکی کەم نەبێت، لەگەڵ کەریم خانی زەندا نێوانیان باش نەبووە، کە دواتر ئەوەشیان چارەسەر کردووە.

٤- بەتایبەتیش لە (خان ئەحمەد خان- ١٦١٦-١٦٣٦ز)ی کوڕی هەڵۆخان، کوڕی سوڵتان عەلی بەگەوە ، ئیتر میرەکانی ئەردەڵان، مەزهەبی شیعەیان کردە نەریت.

ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵان

(١٧٧٥-١٨٢٤ز)

ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵان (ئەمانوڵڵاخانی گەورە)، کوڕی خەسرەو خانی گەورە، کوڕی ئەحمەد خانی سێیەمی ئەردەڵانە، کە پشتاوپشت هەر میر و دەسەڵاتداری ئەردەڵان بوون. بەڵام ئەمانوڵڵاخان لە سەرلەبەری فرمانڕەوایانی پێشووتری ئەردەڵان دەوڵەمەندتر بووە، کە ئەم سامانەی لەڕێگەی زەبروزەنگ و رووتاندنەوە و چاوچنۆکیی و داگیرکردنی موڵکی دانیشتوانی قەڵەمڕەوەکەیەوە کەڵەکە کردووە.

مێژوونووسانی ئەردەڵان بەشێوەیەکی سەیر باسی دارایی و سامانی دەکەن. سەرباری سامانەکەیشی، پیاوێکی توندوتیژ و دڵڕەق و بێ بەزەیی بووە... بەزەیی بەدانیشتوانی ژێر دەستی خۆی و خزم و کەسوکار و تەنانەت بەکوڕەکانی خۆیشیدا نەهاتۆتەوە.

گەڕیدەکانی وەک (جان مالکۆلم، ١٧٦٩-١٨٣٢ز)و (کلودیوس جێمس ریچ، ١٧٨٧-١٨٢١ز) سەردانیان کردووە و زۆر سەیر و سەمەرە باسی دڵڕەقیی و چاوچنۆکیی و لە هەمان کاتیشدا باسی ئارەزووی بۆ ژیانی نوێ و ئاوەدانیی و دروستکردنی بازاڕ و قەیسەری و حەمام و بیناسازیی و پرد و ڕێگە و بان و باخ و سەیرانگەو ئاوەدانکردنەوەی دەکەن. بۆیە لە سەردەمی ئەمدا میرنشینی ئەردەڵان، گەشانەوەیەکی فرەلایەنی بەخۆیەوە دیوە. ئەو کاتەی «ریچ» سەردانی کردووە (١٨٢٠ز)، لە گەرمەی دروستکردنی کۆشک و سەرا و باخە جوانەکانی سنەدا بووە، کە هەندێکیشیان هێشتا ماون و بەناوبانگترینیان ئەمانەن: تەلاری دڵگوشا، تەلاری گوڵستان (کە وێنەی ڕەنگاوڕەنگی فەرمانڕەوایانی ئەردەڵان، لەسەر دیوارەکانی کێشرابوون)، مزگەوتی دارولئیحسان، کە لە ماوەیەکی کەمدا بووە ناوەندێکی گرنگی خوێندەواریی. هەروەها کتێبخانەیەکی دەوڵەمەندی هەبووە، کە لە ڕێگەی ئەم کتێبخانەیەوە، کتێبی وەک: «ذیل شرفنامە»و خودی «شەرەفنامە»ش، بە «مالکۆلم» و «ریچ» گەیشتوون. گوایە هەر خۆیشی ئارەزووی لە ئەدەب و شیعر نووسین هەبووە.

ئەمانوڵڵاخان چەندین ژنی هەبووە، کە یەکێک لەو ژنانەی: «سەروناز خانم»، پێشتر ژنی «فەتح عەلی شای قاجار» بووە و بەدیاریی بەئەمانوڵڵاخانی بەخشیوە. لەم چەند ژنەی، چەندین کوڕی لێیان هەبووە؛ لەوانە: محەمەد حەسەن خان، خەسرەو خان (مێردی مەستوورەی مێژوونووس)، عەبباس قولیخان، حسێن قولیخان (ی شاعیر و ناسراو بە: حاوی)، ئەبولفەتح خان.

بەگوێرەی قسەی «ریچ»، ئەمانوڵڵاخان لە ئێراندا خاوەنی دەسەڵاتی گەورە بووە و قسەی لای فەتح عەلی شا نەگەڕاوەتە دواوە.

ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵان(*)
(١٧٧٥-١٨٢٤ز)

کۆنترین، یان یەکەمین بەڵگەنامەی ناو ئەم چەپکە بەڵگەنامەیە، تایبەتە بە ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵانەوە، کە وەک دیارە لە سەرەتای دەستبەکاربوونی شاهێتی فەتح عەلی شای قاجاردا نووسرابێ.

ئەم بەڵگەنامەیە (کە لە شێوەی نامەدایە)، وێنەی دووەمی فرماننامەیەکە، کە پێشتر لە خودی فەتح عەلی شاوە، بۆ دانانی ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵان، بەوالی ئەردەڵان نووسراوە و وێنەی فرمانەکەی بۆ ئاگاداریی، بۆ «سلێمان پاشا»ی والی بەغداد نووسیوە، تا بەگوێرەی ئەوەی سنووری کار و قەڵەمڕەوی والی بەغداد، لەگەڵ قەڵەمڕەوی والی ئەردەڵان هاوسنوورن، هاوکاری کاروبارەکانی ئەمانوڵڵاخان بکات.

وەک پێشتریش زانیمان «ئەوکاتەی دەمگۆی هاتنی «محەمەد حەسەن خانی قاجار»ی باوکی ئاغا محەمەد خان، لە ئەستەرابادی مازندەرانەوە تا موغانی ئازەربایجان بەرزبووەوە، خەسرەوخانی باوکی ئەمانوڵڵاخان، لە قەزوینەوە لەگەڵ چەند هاودەمێکی خۆیدا، لە موغان چووە دیدەنی محەمەد حەسەن خانی قاجار و دوای ماوەیەک محەمەد حەسەن خان، خەڵات و والێتی ئەردەڵانی بەخەسرەوخان بەخشی و رەوانەی کوردستانی کردەوە (١١٦٨-١٧٥٤ز)[٥].

(*) ئەم وێنەیەم لەم کتێبە فارسییەوە وەرگرتووە: سرنویشت درگذشت زمان، نووسینی: عبدالخالق اردلان، چاپ اول، تهران ١٣٥٨ی هەتاوی ١٩٧٩ز

٥- علی اکبر وقائع نگار کردستانی- حدیقه ناصریه در جغرافیا و تاریخ کردستان- به تصحیح محمد رئوف توکلی- چاپ اول- تهران ١٣٦٤ش.

خەسرەوخان کاتێ ئەم دیدەنییەی محەمەد حەسەن خانی قاجاری کرد، کە هێشتا ململانێی دەسەڵات لە نێوان کەریم خانی زەند و دوژمنەکانیدا (کە یەکێکیان محەمەد حەسەن خانی قاجار بوو)، بەلایەکدا نەکەوتبوو... بۆیە ئەم هەڵوێستەی خەسرەوخان بووە مایەی پێزانینی بنەماڵەی فرمانڕەوای قاجار و تا محەمەد حەسەن خان لە ژیاندابوو، چەند جارێکی تریش نامە و دیاری لە نێوانیاندا گۆڕدراوەتەوە.

لە دواتریشدا، کە ئاغا محەمەدخانی قاجار، دەسەڵاتی ئێرانی گرتە دەست و ساڵی (١٧٩٨)ز) ئابڵوقەی (شوشی)ی دابوو، ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵان لەگەڵ ئەو (٥٠٠) سوارە کوردەی ئەردەڵاندا بوو، کە بەسەرکردایەتی حەسەن عەلیخانی والی ئەردەڵان، بۆ یارمەتیدانی ئاغا محەمەد خان لە کوردستانەوە چووبوون و دوای کوژرانی ئاغا محەمەد خان، بۆ کوردستان گەڕانەوە[٦].

کە دوای کوژرانی ئاغا محەمەد خان، فەتح عەلی شا لە سەرەتای (١٧٩٨ز)دا، بووە شای ئێران، ئەم پیاوەتی و دۆستایەتییە دێرینەیەی بنەماڵەی ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵانی لەبەرچاو بوو، بۆیە لە دوای ئەو چەند مانگەی کە ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵان، لە کوردستانەوە بۆ دیدەنی فەتح عەلی شا، بۆ تاران چووبوو، لە مانگی (صەفەری ١٢١٤ کۆچی، ١٧٩٩ز)دا، فرمانی والێتی ئەردەڵانی پێبەخشی و[٧] رەوانەی کوردستانی کردەوە و دواتر وێنەی فرمانەکەی، لە نموونەی ئەم نامەیەدا بۆ «سلێمان پاشای والی بەغداد» نووسی:

٦- بابا مردوخ روحانی- تاریخ مشاهیر کرد- انتشارات سروش- تهران ١٣٧١ش- جلد(٣)-ص٢٦٩ . هەروەها: مەستوورەی کوردستانی: مێژووی ئەردەڵان- وەرگێڕانی دکتۆر حەسەن جاف و شکور مستەفا- بەغداد ١٩٨٩- ل ١٦٥ . هەروەها: حدیقه ناصری-ص١٧٠ و عبدالقادر رستم بابانی: تاریخ و جغرافیای کردستان- باهتمام محمد رئوف توکلی- تهران چاپ اول ١٣٦٦ش-ص٥٦-٥٧.

٧- هەندێ سەرچاوەی تر، هۆی بەوالیی بوونی ئەمانوڵڵاخان ئاوا دەگێڕنەوە: «سوبحان وێردی خان، کە لە والێتی ئەردەڵان خرابوو، هێشتا (٣) مانگیش بوو فەتح عەلی شا ببووە شای ئێران. لە (مانگی ذیحەجەی ١٢١٢ کۆچی ١٧٩٨ز)دا، بڕی (٢٠) هەزار تمەنی بە ئەمانوڵڵاخان سپارد، تا وەک پیرۆزبایی و دیاری بۆ فەتح عەلی شای ببات، بەڵکو سوبحان ویردی خان بکات بە والی ئەردەڵان. ئەمانوڵڵاخانیش چۆتە تاران و بە هیوای دیداری فەتح عەلی شا، لە ماڵی (میرزا ئەحمەد) میوان بووە، کە لەوکاتەدا مستەوفی دیوان بووە. بەڵام ئەوکاتەی ئەمانوڵڵاخان چۆتە تاران، فەتح عەلی شا سەفەری خوراسانی کردووە، بۆیە چاوەنواڕی گەڕانەوەی کردووە. لە ماوەی ئەم چاوەنواڕییەدا میرزا ئەحمەد تەگبیر بۆ ئەمانوڵڵاخان دەکات، کە بۆچی ئەو تکایەی بۆ سوبحان وێردی خانی دەکەیت، بۆ خۆتی ناکەیت؟! ئەویش بەگوێی دەکات و دوای (٣) مانگ چاوەنواڕی، لە کاتی پێشکەشکردنی پیرۆزبایی و دیاری (٢٠) هەزار تمەنەکەدا، داوا لە فەتح عەلی شا دەکات بیکاتە والی ئەردەڵان. فەتح عەلی شاش داواکەی جێبەجێ کردووە و کردوویەتی بە والی ئەردەڵان. (حدیقە ناصری - ص١٧١).

بەڵگەنامەی ژمارە: ٩

بابەت: دامەزرانی ئەمانوڵلاخانی ئەردەڵان، بەوالی کوردستان

مێژوو: ١٢١٤ کۆچی،[٨] ١٧٩٩ز

سەرچاوە: اسناد ومکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه)

بەرگی: یەکەم، لاپەڕە: ٢٤

نامەی فەتح عەلی شا
بۆ سلێمان پاشای[٩] والی بەغداد

هو الله تعالی شأنه

خاوەنی وەزارەت و گەورەیی، جوامێریی و مێرخاسیی، خاوەن شکۆ، بەشان و باهوو، وەزیری ئاسەفی زانا و ژیر، ئەرستۆی بەڕا و تەگبیر، ئاوێنەی راوەستان و خۆڕاگریی، وێنەی خۆشەویست بوون و دڵگریی، میری مەزنی دارولسەلامی بەغدا، بەهێز و توانا، بەرێز و دانا، لە یارمەتییەکانی بەرفراوانی خوای تاک و تەنیا... دوای دەربڕینی رای پاکی و چاکیی و تاکییتان، لە دۆستایەتی راستەقینە و جوامێرییدا، بەئاگاداری جەنابتان رادەگا، کە:

چونکە مەبەست لە برایەتی و ئەمەکداریی لەحاند یەکتردا، ئەوەیە کە بەناردنی نامەگەلی لێوڕێژ لە دۆستایەتی و خۆشەویستیی، بەدڵێکی پاک و بەمەبەستێکی چاکەوە، لەچۆنێتی داروبار و هەڵسووڕاندنی کاروباری یەکتر ئاگادار بین... بۆیە بەناردنی نامەیەکی دۆستانە، داخوازیی روونکردنەوەی چۆنایەتی داروبار و چوونە پێشەوەی کاروباری هاوکارمانین و بەپێنووسی ئەمەکداری و برایەتییەوە رایدەگەیەنین، کە:

لەم کاتەدا، پایەبەرز و خاوەن شکۆ، سەروەر و پەنادەر، میری میران و پشت و پەنای پاشایانی مەزن: «ئەمانوڵلاخانی ئەردەڵانی» مان بە دەسەڵاتداری ویلایەتی کوردستان و دەوروبەری، دامەزراندووە و بەسپاردنی ئەو ئەرکە گرنگە، ناوبراومان بە خاوەنی شانازیی و نیعمەت و ناز و رێز و خۆشەبەختیی فەرمووەو بەرەو ئەو شوێنەمان رەوانەکرد.

لەبەرئەوەش کە ئەو ناوچانەی بەناوبراو سپێردراون، لەگەڵ هەندێک لە ویلایاتی ژێر دەسەڵاتی جەنابتان لێک نزیک و دراوسێن و هەمیشەش لەنێوان هەردوو لادا، هاتوچۆ و پێوەندی لە ئارادا هەبووە؛ بۆیە داواکارین هەندێ فرمان و جەختکردنەوە و پێداگریی لەسەر شتەکان، بۆ سەر میران و پاشایانی سەر سنوورنشین، ئەمر بفەرموون، تا بەوپەڕی هێمنایەتی و رەزامەندییەوە هەڵسوکەوت لەگەڵ یەکتر بکەن و ساز و تەبابن... چونکە ئەو رەعییەت و ئێل و دانیشتوانەی لەو ناوچانەی ژێر دەسەڵاتی پایەبەرز: ئەمانوڵلاخانی ئەردەڵانی، بۆ مەبەستی کاروکاسبی، هاموشۆی ئەو شوێنانە بکەن، کە بەپێی خووخدەی لەمێژینەی خێڵایەتی و ئێلاتیان، کە ئاران و زۆزان دەکەن، باهەر بەهەمان شێوەی رابردوو، هاتوچۆی خۆیان درێژە پێبدەن و بەپێی بڕیاری سەردەمی شای خوالێخۆشبوو، (گڵکۆ پڕ لە نوور، جێگە بەهەشت، ئاڵای پێغەمبەر بەدەست)، کە لە نێوان دانیشتوانی هەردوولادا، جووڵانەوە و کردەوەی باش و رەزامەندیی نێوان فرماندەر و بەڕێوەبەر، هەر هەبووە... هەر بەشێوەی رابردووش پێکەوە هەڵسوکەوت و هاموشۆ بکەن و تۆسقاڵێک دڵڕەنجاندن لە ئارادا نەبێ و لە هێڵی رەزامەندیی یەکتر لانەدەن.

ئاسایی و سەلمێنراویشە، کە چ لە دژایەتی و چ لە برایەتیدا یەکجار پێویستە، پێوەندیی بەنامە لەیەکتر نووسین و هاتوچۆ و راپرسین، بەوردیی لە چۆنێتی کاروباری یەکتر ئاگاداربین... تەنانەت ئەگە نیازێک، یان کەندو کۆسپێک، کە لە ئارادابێت، چ بەهۆی قەڵەم و چ بەڕاوێژ (کە بەویستی خوای مەزن، ئەم کارەش دەکرێت)، لەسەر رێگە لاببرێ.

ئیتر بە پشتیوانی خوا، رۆژانی داهاتووتان بەدڵی خۆتان بێت[١٠].

٨- نامەکە بەهەڵە مێژووی (١٢١٤ کۆچی- ١٨٠٦ز) پێوەبوو. بەڵام بەپێی ئەوە کە مێژوونووسانی ئەردەڵان نووسیویانە، ئەمانوڵلاخانی ئەردەڵان لە مانگی (صەفەری ١٢١٤ کۆچی- ١٧٩٩ز) بۆتە والی ئەردەڵان.

٩- سلێمان پاشا لە (١٧٧٨ تا ١٨٠٢ز) بۆ ماوەی (٢٤) ساڵ والی بەغداد بووە.

١٠- ئەرشیفی سەرۆک وەزیرانی ئەستەمبۆڵ- خەتی هومایۆن، ژمارە: ٥٣ .

بەشی سێیەم

میرنشینی بابان

تا ئێستا سەرچاوەی زانراو، کە بۆ یەکەمین جار باسی مێژووی میرایەتی «بابان»ی کردبێت، «شەرەفنامە»یە. شەرەفنامەش لە رۆژگاری پەیدابوونی شائیسماعیلی سەفەوییەوە (١٥٠١-١٥٢٣ز) باسی مێژووی بابان دەکات.

بەم پێیە و بەگوێرەی ئاگاداری شەرەفخانی بەدلیسی (١٥٤٣-١٦٠٤ز)، وا دیارە سەرەتاکانی پەیدابوون و دامەزراندنی میرنشینی بابان، لەپێش دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوییەوە، شوێنەوارێکی دیار و ئاشکرای نەبوویێت، واتە: لە پێش سەدەی یازدەی زایینییەوە، باسی میرایەتی بابان، لە ناو سەرچاوە مێژوویییەکانی ئەو رۆژگارەدا نییە.

بۆیە ئەوەندەی شەرەفخان ئاگاداریی و زانیاریی سەبارەت بەئەو سەردەمەی میرنشینی بابان هەبوویێت، ئاوای نووسیوە:

«فەرمانڕەوایی بابان، بەزۆری خێڵ و هۆز و لایەنگر و نۆکەری فرەوە، لە ناو فرمانڕەوایانی کوردستاندا ناوبانگی دەرکردووە. بەڵام کە فرمانڕەوایی ئەو زنجیرەیە، وەکو باسی دەکرێ، بەپیر بوداقی بەبەیی و بەبراکەی گەیشت و ئەوانیش بەوەجاخ کوێریی مردن، ئیتر فرمانڕەوایی ئەو بنەماڵەیە، دەست تورکەکان کەوت و کەسێک لەناو ئەو بنەماڵەیەدا نەما، کە شیاوی سەرۆکایەتی و هەڵسووڕاندنی کاروباری فرمانڕەوایی بێت»[1].

دیسان هەر شەرەفخان دەڵێت: « لە کاتی سەرهەڵدانی دەسەڵاتی سەفەوییدا، میر

١- شرفنامه- تهران ١٣٤٣ش- ص٣٦٢-٣٦٣ .

بوداقی کوڕی میر ئەبداڵ مەزنی بابان بوو. قەڵەمڕەوەکەی لە کەرکووکەوە تا شاربازێڕی دەگرتەوە. لاجان-ی لە ئێلی زەرزا و سێویی لە میرنشینی سۆران و شاربازێڕی لە میرنشینی ئەردەڵان و سندوس-ی لە قزلباش سەندەوە. چەند کەسێکی لە دەوروبەری خۆی، بەمیر سنجاق داناوە»[2].

بەڵام نزیکەی (٧٠) ساڵێک دوای شەرەفخان، نووسەرێکی تری کورد، کە خەڵکی مەریوان بووە، بەناوی (سەیید عەبدولسەمەدی تووداری)ی، لە ساڵی (١٠٩٩ کۆچی، ١٦٨٦ز) کتێبێکی بەناوی «نور الانوار» نووسیوە[3]و تیایدا لە دوو جێگەدا (پچڕپچڕ)، ئەم دوو هەواڵەی دەربارەی میرانی بابان نووسیوە:

١- یەکێکیان لە قەواڵەیەکی کۆندا بەرچاو کەوتووە، کە: «ساڵی ٦٧٥ کۆچی، ١٢٧٦ز) مۆرکراوە. لەم قەواڵەیەدا ناوی (میرخالیدی کوڕی ئەحمەدی بابانی) هاتووە[4].

٢- ئەویتریانی لە کتێبێکی ترەوە بۆ کتێبەکەی خۆی گواستۆتەوە، کە ئاوا باسی میرێکی تری بابانی (میر هەمزە) کراوە:

(لە: **تذکرة الاجناد في محاربة الاتراك والاكراد**)دا دەڵێ: «میر هەمزەی بابانی» راپەڕی بۆ جەنگ و دیاربەکر و حەڵەبی گرت و تورک و عەرەب لەگەڵیدا کەوتنە جەنگ. حەمدون بەگ سەرلەشکری میر هەمزە بوو، پارەیەکی زۆری وەرگرت و شەڕی وەستاند و لەشکرەکەی بەدەستەوەدا. میر هەمزە لەگەڵ (١٢) کەسدا بۆ مەریوان هەڵهات و لەسەر کێوی (سەرقولە)، کە ئێستا پێی دەڵێن (ئیمام)، جێی بۆ خۆی دروستکرد و کەوتە لە شکر کۆکردنەوە، لەنێوان شوورە و قەڵاتەکاندا سەنگەری بۆ خۆی هەڵکەند و... پاش دوو ساڵ بەلەشکرە تازەکەیەوە کەوتە شەڕ و تا بەعقووبە چوو. بەڵام لەوێ بەدەرمان خواردیی شەهیدیان کرد»[5].

ئەوەی لە دووتوێی ئەم هەواڵانەی «سەیید عەبدولسەمەدی تووداری»یدا جێی سەرنجە، ئەوەیە کە:

١- زانیاریی سەبارەت بەمیرنشینی بابان و ناوی میرانی بابان، لە نزیکەی (٢٥٠) ساڵ بەر لە شەرەفخانەوە باسیان هاتووە.

٢- شرفنامه- تهران ١٣٤٣ش- ص٣٦٢-٣٦٣ .
٣- محەمەدی مەلا کەریم هەندێ باسی هەڵبژاردەی ئەم کتێبەی بەناوی: چەمکێکی مێژووی هەورامان و مەریوان لە فارسییەوە کردۆتە کوردی و ساڵی (١٩٧٠) لە بەغداد چاپ و بڵاوی کردۆتەوە.
٤- سەرچاوەی ناوبراو- ل ١٤-١٥ .
٥- سەرچاوەی ناوبراو- ل ٤٣ .

٢- مەڵبەند و سنووری دەسەڵاتی ئەو سەردەمەی میرنشینی بابانی دەستنیشان نەکردووە.

ئیتر لە دوای ئەم دوو سەرچاوەیە، زانیاریی تر دەربارەی میرنشینی بابان، لە هیچ سەرچاوەیەکی تری مێژووییدا بەرچاو ناکەوێتەوە؛ تاساڵی (١٨٢٠ز) کە لە بەهار و هاوینی ئەو ساڵەدا: کلودیوس جێمس ڕیچ (١٧٨٧-١٨٢١ز)ی بەریتانیایی و نوێنەری کۆمپانیای هیندی خۆرهەڵات، سەردانی کوردستان دەکات.

ڕیچ لەم سەردانەیدا، بەدەم ئەو گەشتە درێژەیەوە کە بۆ قەڵەمڕەوی بابان و ئەردەڵانی کردووە و میر و گەورە پیاوانی کوردی دیوە و بەتێروتەسەلی ئاخاوتنی لەگەڵ کردوون؛ ڕۆژانەش بیرەوەری و سەرنجی وردی خۆی لەسەر ژیانی هەمەلایەنەی سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی و جوگرافی کوردستان یادداشت کردووەو دواتریش ئەم بیرەوەرییانەی کردۆتە کتێبێک[٦].

ڕیچ لە بیرەوەرییەکانی ڕۆژی (٧ی تشرینی یەکەمی ١٨٢٠ز) خۆیدا نووسیویێتی:

«ئەمڕۆ لەگەڵ مەحموود پاشای باباندا، کە باسی مێژووی کوردستانمان کرد، پێم بەجەرگی خۆمدا نا و سەرسامیی خۆمم بۆ باسکرد، کە بۆچی ئاگاداری تەواوی لە مێژووی بنەماڵەکەیان نییە!... ئەویش بەنەزاکەت و سەنگینییەوە پێمی وت: ئەو مێژووە شایستەی نووسینەوە نییە، چونکە مێژووی بنەماڵەیەکی دەسەڵاتدارە.

منیش پێم وت: بەڵام بنەماڵەکەیان مێژوویەکی دووریان هەیە و شەرەفمەندن.

وتی: بنەماڵەکەیان زۆر کۆن نییە و ئەندامانی بنەماڵەکەیشیان تەنیا سەدەیەک دەبێ بوونەتە میر و سەردار.

دوای ئەوەش وتی: جگە لە مێژووی پێغەمبەران و پیاوچاکان، ئەوەندەی بتوانم لە ڕۆژگار و گوزەرانیان بزانم، ئیتر زۆر تامەزرۆی مێژوو نیم. لە (شانامە)ش زیاتر، شتێکی لێ ناخوێنمەوە»[٧].

وەک لە دووتوێی هەواڵەکانی «شەرەفنامە» و ئاخاوتنەکانی «ڕیچ» و «مەحموود پاشا»ی بابان دا دەردەکەوێ:

٦- ئەم کتێبە لە ساڵی ١٨٣٦ دا، لە لایەن هاوسەرەکەیەوە لە ئینگلستان لە چاپدراوە.. سەد ساڵیش دوای نووسینی؛ واتە لە (١٩٢٠)دا هەفتەنامەی «پێشکەوتن» لە ژمارە ١٩ بەدواوە، بەزنجیرە چەند بەشێکی بەناونیشانی (سەد ساڵ لەمەوپێش) بڵاوکردۆتەوە. ناجی عەبباس-یش چەند بەشێکی بەناونیشانی: «گەشتی کلودیوس ڕیچ بۆ کوردستان» لێ وەرگێڕاوە و لە گۆڤاری «گەلاوێژ»ی مانگەکانی ئاب و تشرینی دووەمی ١٩٤٧ دا بڵاوی کردۆتەوە.. بەهائەدین نووری-یش سەرجەمی گەشتەکەی کردۆتە عەرەبی و بە ناوی «رحلة ریچ الي العراق» لە ساڵی ١٩٥١ لە بەغداد چاپی کردووە. محەمەد حەمە باقی-یش ئەم گەشتەی لە عەرەبییەوە کردۆتە کوردی و ساڵی ١٩٩٢ لە تەورێز چاپی کردووە.

٧- گەشتی ڕیچ بۆ کوردستان- ل ٣٠٦ .

١- میرایەتی بابان لە سەدەی دەیەمی کۆچییەوە، هەم وەکو ناوی ئێل بۆ هەندێ لەو تیرەو هۆزانەی لە ناوچەکانی نێوان زێی بچووک و ڕووباری سیروان و هەم وەکو ناوی هەندێ لەو شوێنانە بەکارهێنراوە، کە کەوتبوونە ئەم ناوچەیەوە، وەکو: پشدەر، مەرگە، سورداش، سەرچنار، شاربازێڕ، شارەزوور، قەرەداخ.

٢- مێژووی میرایەتی بابان لە سەرەتای دامەزراندنییەوە، تا کۆتایی پێهاتنی، مێژوویەکی لەیەک نەپساوی نووسراوی نییە.

٣- زنجیرەی بنەماڵەی دەسەڵاتداریی بابان، بەهۆی وەجاخ کوێریی و کوژران و لێخران و لە سۆنگەی نەزانراوی ترەوە، چەند جار گۆڕاوە و نوێ بۆتەوە[٨].

***

«قۆناغی نوێی بووژانەوەی ئەمارەتی بابان، لە نیوەی دووەمی سەدەی یازدەهەمی کۆچییەوە (١٦٥٠ز) دەست پێدەکاتەوە، کاتێک فەقێ ئەحمەدی خەڵکی دارەشمانە، لە ئێلی نوورەدینی لە ناوچەی پشدەر (ناوچەی قەڵادزەی ئێستا) بنەماڵەی دەسەڵاتداری بابانی دامەزراند»[٩].

«ڕیچ» هەر لەو سەردانەیدا بۆ شاری سلێمانی، لە بیرەوەری ڕۆژی (١٠ی ئایاری ١٨٢٠ز)دا، لە زمانی مەحموود پاشای بابانەوە مێژووی قۆناغی نوێی ئەم بنەماڵەیە ئاوا دەگێڕێتەوە: «... ناوی هۆزەکەی لە نەژادا (کرمانج)ە. بەڵام وشەی (بەبە) نازناوی بنەماڵەکەیانە و ئەندامانی ئەم بنەماڵەیە، سەرداری پشتاو پشتی ئەو خێڵەن. لەبەرئەوە ئێستا هەموو ئەو ناوچانەی تیایدا دانیشتوون و دانیشتووانی ناوچەکەش پێکەوە، بەحکومەتی (بەبە)، یان (بابان) ناودەبرێ. هۆزەکەش لە بنەچەدا لە پشدەر، لە شاخەکانی باکووری نزیک (سێ کەنە)ی سەر سنووری ئێران دروست بووە...

مەحموود پاشا لەسەری دەڕوا و دەڵێ: لە کاتی شەڕی نێوان عوسمانی و ئێرانییەکاندا، یەکێک لە باپیرەکانی، خزمەتێکی باشی سوڵتانێکی عوسمانی کردووە. لەبەرامبەر ئەم چاکەیەدا بەوە خەڵاتکراوە، کە فرمانداریێتی هەموو ئەو ناوچانە بکات، کە بەشەڕ لە ئێرانی داگیر کردبوو. بەمجۆرە وردە وردە خۆی و ئەوانەی لەدوای خۆی هاتن، توانیویانە دەست بەسەر ئەو ناوچانەدا بگرن، کە ئێستا بەدەستیانەوەیە. ئەو ناوچانەش کە لەو ساوە لە ئێرانییەکانی سەندۆتەوە... ئیتر هەموو ئەو ناوچانەش کەوتنە ژێر

٨- نەوشیروان مستەفا: میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی ڕۆم و عەجەم دا- چاپی دووەم- سلێمانی ١٩٩٨- چاپەمەنی خاک- ل ٣٦ .

٩- هەمان سەرچاوە. ل ٤٥ .

دەسەڵاتی بابانەکان؛ یان (بەبە) و بەفرمانداریێتی شارەزووریان سپارد، کە پایتەختەکەی کەرکووک بووە... بەڵام لەم گێڕانەوەیەدا نەیتوانی مێژووی هیچ رووداوێکیانم بۆ دەستنیشان بکات؛ هەر ئەوەندە نەبێ وتی: باپیرانی ئەم، ماوەیەکی دوورودرێژ، سەرداری وڵات بوون و نزیکەی سەد ساڵێک لەمەوبەر، فرمانداریێتی دوو ناوچەیان درایە»(١٠).

بێگومان مەبەستی مەحموود پاشای بابان، لەو سەد ساڵەی پێش خۆی، هەر ئەو قۆناغەیە، کە «سلێمان بەبە»، یان «بابا سلێمان»، لە دواچارەکی سەدەی یازدەمی کۆچی، ١٦٦٥ز-دا، کەوتە چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆی و دەستگرتنەوە بەسەر موڵکی باباندا. ئیتر لەو کاتەوە کوڕ و نەوەکانی، میرایەتی بابانیان گرتە دەست... بنکەی قەڵەمڕەوی بابان لە سەرەتادا «دارەشمانە» بوو، کە دەکەوێتە نێوان شارەکانی: قەڵادزە، سەردەشتی ئێستاوە. وەکو دەڵێن ماوەیەکیش لە «ماوەت» و ئینجا لە «قەڵاچوالان» بوویێت(١١) و دواتر و بۆ ئێجگاریی، ناوەند و پێتەختی قەڵەمڕەوەکەیان لە ساڵی ١٧٨٤ز، دا هێنایە «سلێمانی»ی ئێستا.

***

ئەوکاتەی «ریچ» سەردانی میرنشینی بابانی کردووە، ناکۆکی و ململانێی نێوان هەردوو دەوڵەتی قاجاری و عوسمانی، لەسەر کێشەکانی دەستوەردانە کاروباری ناوخۆی یەکتر و بەنیازی فراوانخوازیی هەر یەکەیان لەسەر حسابی ئەویتر، گەیشتۆتە قۆناغێکی ترسناک و بەو هۆیەشەوە کە جوگرافیا و قەڵەمڕەوی میرنشینی بابان دەکەوتە نێوان سنووری ئەم دوو دەوڵەتەوە؛ بۆیە میران و میرایەتی بابانیش دەبێتە بابەت و کەرەسەیەکی لەبار، بۆ مەبەست و بەرژەوەندییە جیاجیاکانی هەریەکە لەم دوو دەوڵەتە؛ کەبەم هۆیەوە، هەڵوێست گۆڕین و هەڵسوکەوتی میرانی بابان و نزیکبوونەوە و دوور کەوتنەوەیان لەم دوو دەوڵەتە؛ بۆتە مایەی کێشە و گیروگرفت و نامەی رەسمیی گۆڕینەوە لە نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاریدا؛ کە ئیتر لە سەرەتای سەدەی نۆزدەوە، ناوی میرایەتی و میرانی بابان لە هەندێ نامەی رەسمیی قاجاری و عوسمانیدا دێتە ناوناوان و مەبەستی ئێمەش لەم تەقەللایەدا بەسەرکردنەوەی ئەو نامەو بەڵگەنامانەن، کە لەبارەی میران و میرنشینی بابانەوەن و لە ئەرشیفی قاجاریدا پارێزراون.

١٠- ریچ - ل ١٠٢ .
١١- میرایەتی بابان لە نێوان.. ل ٤٦ .

١- ئەوڕەحمان پاشای بابان

لە دووتوێی بەڵگەنامە رەسمیی و سەرەکییەکانی نێوان قاجاری و عوسمانیدا، یەکەمین ناوی میری بابانی، کە بەرچاو دەکەوێ ناوی ئەوڕەحمان پاشای بابانە.

ئەوڕەحمان پاشا (٥) ساڵ دوای ئەوەی شاری سلێمانی دروستکراوە؛ واتە: لە ١٧٨٩ز، دا، لەلایەن والی بەغداد (سلێمان پاشای گەورە، ١٧٧٨-١٨٠٢ز)، لە جێگەی ئیبراهیم پاشای ئامۆزای، بەپلەی «پاشا» دانرا و ناوچەکانی بابان و کۆیە و هەریر-یشی پێ سپێردرا(١٢).

ئەوڕەحمان پاشا کێیە؟!

ئەوڕەحمان پاشا، کوڕی مەحموود پاشای کوڕی خالید پاشا کوڕی بەکر بەگ، کوڕی سلێمان بەگە، کە ئەمیش نەوەی فەقێ ئەحمەدی دامەزرێنەری قۆناغی نوێی زنجیرەی بنەماڵەی میرانی بابانە.

ئەگەرچی ئەوڕەحمان پاشا بەو بۆنەیەوە کە بەسرووشت مرۆڤێکی سەرکەش و ئازادیخوازبووە و ئەمەش بۆی بۆتە مایەی ئەوەی قەڵەمڕەوی بابان، لە سەردەمی فرمانڕەوایی ئەودا گێچەڵی زۆری پێ بکەن و شەڕ و رووداوی زۆر سەخت و خوێناوی لە ناوچەی باباندا رووبدات، بەڵام لە هەمان کاتیشدا بەهۆی لێهاتوویی ئەوڕەحمان پاشاوە، سەردەمەکەی لە ناو زنجیرەی میرەکانی باباندا، بەدرەوشاوەترین سەردەمی گەشانەوەی میرنشینی بابان لەقەڵەم دەدرێت. چونکە سەرەڕای ئەوەی سەرکردەیەکی هەڵکەوتووی مەیدانی جەنگ بووە: هەر لە سەردەمی ئەمیشدا زانا و ناودارەکانی کوردستان بۆ قەڵەمڕەوی بابان بانگهێشت کراون و خانەقا و مزگەوت و شوێنی دەرس وتنەوەیان بۆ دابین کراو وردە وردە وەرسووڕانی فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی دەرکەوت و زەمینەش بۆ خەملین و سەرهەڵدانی شێوە دیالێکتی «سلێمانی» رەخسا، کە دواتر ئەم شێوە زمانە، لەسەر دەستی شاعیرانی سێ کوچکەی بابان: نالی و سالم و کوردیدا زیاتر گەشایەوە... بۆیە هێشتا ئەوڕەحمان پاشا خۆی لە ژیاندا بووە، کە «عەلی بەردەشانی»، شەڕەکانی دەکاتە «بەیت» و دەکەوێتە سەر زمانی بەیتبێژ و گۆرانیبێژان و زانای مەزنی وەک مەولانا خالیدی نەقشبەندی (١٧٧٩-١٨٢٧ز) شیعر بەئازایەتییەکەیدا دەڵێ و شاعیری وەک (رەنجووری)یش بەبۆنەی زیندانی کردنییەوە لە زیندانی حیللە، شیعری ستایش ئامێزی بۆ دەنێرێ.

١٢- میرایەتی بابان لە نێوان- ل ١٠٦-١٠٧ .

بەڵام ئەوڕەحمان پاشا لە پێش ساڵی **١٧٨٩**ز، و بەر لەوەی پلەی پاشایەتی پێ بدرێ و بکرێتە میری بابان، لەلایەن سلێمان پاشای والی بەغداوە، بانگکرابووە بەغداد و لەگەڵ ژمارەیەک لە دەستوپێوەندکانیدا لەوێ نیشتەجێ کرابوو. لەم کاتەدا ئیبراهیم پاشای کوڕی ئەحمەد پاشای بابان، کە ئامۆزای ئەوڕەحمان پاشا بوو، لە ساڵی (**١٧٨٢**ز)ەوە کرابووە میری بابان و کۆیە و هەریر.

والییەکانی بەغدادیش بەو بۆنەیەوە کە هەرگیز نەیاندەهێشت پاشاکانی بابان، ماوەی درێژ لە شوێنەکانی خۆیاندا بەفرمانڕەوایی و ئاسوودەیی بمێننەوە و زوو زوو دەیانگۆڕین و مێمڵ و ملۆزمیان لە ناو بنەماڵەکانی خۆیاندا بۆ دەدۆزینەوە؛ بۆیە والی بەغداد بێ ئەوە هیچ بیانوویەکی بەجێی بەدەستەوە بێت، دیسانەوە ئیبراهیم پاشای لێخست و ئەوڕەحمان پاشای لەجێگەی دانا. ناوچەکانی بابان و کۆیە و هەریری پێ سپارد[١٣].

ئەم ئاڵوگۆڕەی میرەکانی بابان، دوژمنایەتییەکی قووڵ و دێرینەی بۆ میرەکانی بابانی بۆ کردبوون بە میراتیی و (لەناو خۆیاندا لەگەڵ یەکتری زۆر خراپ و ناکۆک بوون. کە ئەم بارە جگەلەوەی ئارام و ئاسایشی لە قەڵەمڕەوی باباندا نەدەهێشت، لە هەمان کاتیشدا لەلایەکەوە: سوڵتان و والییەکانی عوسمانی و لەلایەکی تریشەوە: شا و شازادەکانی قاجاریش لە دەمێکەوە ئەم دوژمنایەتییەی ناو بنەماڵەکانی بابانیان قۆستبۆوە و هەریەکەیان بەگوێرەی بەرژەوەندی خۆی، دەستی تێوەردەدان و بەلای خۆیاندا رایاندەکێشان)[١٤].

١٣- سەرچاوەی پێشوو- ل ١٠٧ .

١٤- هەر بۆ نموونەی ئەو داروبارە، ئەم چەند پەڕەگرافە لە بیرەوەرییەکانی «ریچ» بەیاد دێنینەوە:

- یەکەمین رۆژ، کە ریچ دەگاتە سلێمانی، مەحموود پاشای میری ئەو سەردەمەی سلێمانی، بۆ بەخێرهاتنی ریچ، دەچێ بۆلای، مەحموود پاشا لە ناو قسەکانیدا «پۆزشی بۆ باری وڵاتەکەی هێنایەوە.. و کەوتە سکاڵا دەربڕین سەبارەت بەگوزەرانی میرنشینەکەی و ئەو گیروگرفتانەی کە میرنشینەکە بەدەست ئەوەوە دەیکێشێ، کە کەوتۆتە سەر سنووری دوو دەسەڵاتی دژ بەیەک. چونکە یەکەمیان، کە «ئێران»ە، بەناوی داواکردنی باج و سەرانەوە، دەستبەرداری چەوساندنەوەی نابێ.. دووەمیشیان کە دەسەڵاتدارێتی (تورکەکان)ە و میرنشینەکەی ئەم پابەندێتی، بەبیانووی ئەوەی کە خزمەتی ئێران دەکات و باجیان دەداتێ؛ زۆر سەردەکەنە سەری. کەچی کە شازادەی کرماشان دەستدرێژیی کردە سەری و ئەوەی مەبەستی بوو، بەتۆپزیی هێنایەدی، تورکەکان نەبەرگرییان پێکرا و نەمەبەستیشیان بوو بەرگری بکەن. چونکە ئەمیشیان خۆشنەدەویست. بۆیە بەسنگ فراوانییەوە باسی ئەنجامە ناهەموارەکانی ئەم بەڕێوەبردنە دوو فاقییەی کرد، کە چەند زیان بەسامان و گەشەسەندنی میرنشینەکەی دەگەیەنن» (ریچ- ل ٩٣-٩٤).

-لە کاتی سەردانی ریچ- یشدا بۆماڵی میر، مەحموود پاشا دەڵێ: «خوالێخۆشبووی باوکم ئەم ژوورەی دروستکردووە. بەڵام پێویستی بەدەست پێداهێنانەوەیەک هەیە».. پاشان لەسەر قسەکەی رۆیشت و وتی: کێ جێگەیەک چاک دەکاتەوە، ئەگەر بزانێت تیایدا ناحەسێتەوە؟ هاکا تورکەکان، یان ئێرانییەکان، چەند رۆژێکی تر، وێرانی دەکەنەوە» (هەمان سەرچاوە- ل ١٠١).

- محەمەد ئاغا ناسیاوێکی تری ریچ-ە و لە گفتوگۆیەکدا وتوویەتی: هۆی سەرەکی کاولبوونی ئەم وڵاتە، =

سەردەمی ئەوڕەحمان پاشای بابانیش، سەردەمی گەرمەی ئەم دەستێوەردانانە بووە و خودی میرەکانی بابانیش لەناوخۆیاندا ناکۆک بوون، (برا لەگەڵ برا و ئامۆزا لەگەڵ ئامۆزا و مام لەگەڵ برازا، نارێک بوون . لە پێناوی پارە و دەسەڵاتدا پیلانیان لەیەکتری گێڕاوە و هێزی بێگانەیان هێناوەتە سەریەکتری و یەکترییان کوشتووە)[١٥]. ئەم بارەش کاردانەوەی دژواری لەسەر ژیانی ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی... ناوچەکە دروستکردبوو. شەڕ و پێکدادانی خوێناوی و بەردەوام، ئارام و ئاسایشی لە ناوچەکەدا نەهێشتبوو... بۆیە کە ئەوڕەحمان پاشا کرایە میری بابان، ئیبراهیم پاشای ئامۆزای رووی لێ وەرگێڕا و چووە ئێران و دواتر لە بەغداد دانیشت. براکانی ئەوڕەحمان پاشا: سەلیم بەگ، خالید بەگ، ئەحمەد بەگ و ئامۆزاکانیشی لێی هەڵگەڕانەوە و روویان لە دوژمنەکانی ئەوڕەحمان پاشا کرد... سەرەڕای ئەمانەش ئەوڕەحمان پاشا میرێکی هوشیار و بەدەسەڵات بوو. ئەو ماوەیەی ئەو فرمانڕەوایی گرتۆتە دەست، «وڵات بەرەو بووژانەوە چوو. ئاسایش چەسپیببوو، کاروباری وڵاتی بەرێکوپێکی بەڕێوە دەبرد»[١٦].

ئەو ماوەیەی ئەوڕەحمان پاشا فرمانڕەوایی بابانی بەڕێوە دەبرد، ئیبراهیم پاشای ئامۆزای بەگۆشەگیریی لە بەغداد نیشتەجێ بوو. دیسانەوە والی بەغداد کەوتە بیانووگرتن بە ئەوڕەحمان پاشا و ناردی بەدوایدا و بەنەخۆشیی و لە تەختەڕەواندا برایە بەغداد. والیش «بەبیانووی ئەوەی گوایە نەخۆشە و کاروباری فرمانڕەوایی بابانی پێ بەڕێوە ناچێ، ناوچەی بابانی لێ سەندەوەو بە ئیبراهیم پاشای سپارد. تەنیا کۆیە و هەریری لەدەستدا هێشتەوە. ئەویش بەسەلیم بەگی برای سپارد» (**١٧٩٧**)[١٧].

ئەوڕەحمان پاشا ماوەی چوار ساڵێک بەدەستبەسەری لە بەغداد مایەوە. دوای ئەم چوار ساڵەش والی وازی لێ نەهێنا و بەبیانووی ترەوە ئەوڕەحمان پاشا و سەلیم بەگی برای گرت و بەگیراویی رەوانەی زیندانی حیللەی کردن (**١٨٠١**)[١٨].

=نەبوونی ئاسایشە لە هەموو ناوچەکەدا. چونکە ئێمەی خێڵەکیی، ئەگەر دڵنیا نەبین لەوەی ئەو ناوچانە هی خۆمانە، ئەوسا خۆشمان بۆ کشتوکاڵ تەرخان ناکەین؟ بەم رەنگە وڵاتەکەش گەشە ناکات و پێش ناکەوێ. بۆ وێنە: من ئەگەر بزانم سەرۆکەکەم جڵەوی فرمانڕەوایی بەدەستەوە نامێنێ، یەک تەغار تۆو ناکەم. (هەمان سەرچاوە- ل ١١٤-١١٥).

- لە کۆڕێکی تریشدا عوسمان بەگی برای مەحموود پاشای بابان دەڵێ: «وڵاتەکەمان لە بارێکی ناهەمواردایە. چونکە ئەگەر خزمەتی تورکەکان دەکەیت، بەسووک سەیرت دەکەن و هەرکاتێ ئارەزوویان کرد لات دەبەن.. ئەگەر خزمەتی ئێرانییەکانیش دەکەیت، هەمیشە بەداواکردنی پارە، بێزارت دەکەن» (هەمان سەرچاوە- ل ١٢٠).

١٥- میرایەتی بابان لە نێوان ل ١٧٨ .

١٦- هەمان سەرچاوە- ل ١١٣ .

١٧- هەمان سەرچاوە - ل ١١٣ .

١٨- سەرچاوەی پێشوو- ل١١٣ .

ساڵی (١٨٠٢ز) سلێمان پاشای گەورەی والی بەغداد مرد. بەڵام بەر لە مردنی وەسێتی کردبوو «عەلی پاشا» جێگەی بگرێتەوە، کە کۆیلەیەکی ئازادکراوی خۆی و زاوایشی بوو. بەم بۆنەیەوە ئاژاوەیەکی گەورە دژی ئەوەی عەلی پاشا بکرێتە وەزیر، لە بەغداد هەڵایسا. سەرۆکی یەنیچەری و سەلیم ئاغای زاوای سلێمان پاشای کۆچکردوو، لەپشتی ئاژاوەکەوە بوون و دەیانویست «سەعید بەگی کوڕی سلێمان پاشای کۆچکردوو» لە جێگەی دابنێن. سەلیم بۆ بەهێزکردنی خۆی، ناردی ئەوڕەحمان پاشا و سەلیم بەگی برایان لە حیللەوە بۆ بەغداد هێنایەوە و ئازادی کردن. ئەوڕەحمان پاشا لە بەغداد نیشتەجێ بوو، لەو ماوەیەدا لە ئەستەمبوڵەوە عەلی پاشا بەوەزیری بەغداد دانرا... بەڵام لە کۆتایی ئەو ساڵەدا، ئیبراهیم پاشای بابان لە مووسڵ کۆچی دوایی کرد و بەمەش ئەوڕەحمان پاشا دوژمنێکی گەورەی لەکۆڵ بووەوە.

عەلی پاشا ویستی خالید پاشای کوڕی ئەحمەد پاشا (ئامۆزای ئەوڕەحمان پاشا) لەجێگەی ئیبراهیم پاشای برای دابنێ. بەڵام گەورە پیاوانی بابان، ئەوڕەحمان پاشایان پەسەند کرد. والیش لەسەر داخوازیی ئەوان، ئەوڕەحمان پاشای بەحاکمی بابان دانایەوە (١٨٠٣)[١٩].

بەڵام ئەم پلە و پایە بەخشینە بە ئەوڕەحمان پاشا، زۆری نەخایاندووە و دوای زنجیرەیەک ڕووداوی خێرای بەرووودوادا، کە لەناوچەی بابان و خوارووی عێراقدا ڕوویانداوە[٢٠]، عەلی پاشاش وەک نەریتی والییەکانی پێش خۆی و سەرانی قاجاری و عوسمانی، ئەمیش کەوتۆتە بیانووگرتنی سەخت بە ئەوڕەحمان پاشا و بەنیازی هێرش کردنە سەری، لەسەرەتادا داوای لە والی مووسڵ و موتەسەللیمی هەولێر کردووە، تا لای خۆیانەوە لەشکر کۆبکەنەوە و هاوکاری خالید بەگی ئامۆزای ئەوڕەحمان پاشا بکەن، کە لەو کاتەدا لە ناوچەی هەولێر و مووسڵ، خەریکی لەشکر کۆکردنەوە بوو. خۆیشی دواتر لە (٤ی حوزەیرانی ١٨٠٥)دا، بەلەشکرێکەوە ڕووەو کوردستان و بۆ لەناوبردنی ئەوڕەحمان پاشا کەوتۆتە ڕێ.

ئەوڕەحمان پاشاش کە زانیویێتی والی لەکۆڵی نابێتەوە، دەستپێشخەریی کردووەو ویستوویەتی بەخۆشیی ڕازی بکات. بەڵام کە زانیویێتی کەڵکی نەبووە؛ ئەوسا ناچار کەوتۆتە خۆی و لە سەرەتادا بۆ ڕێگەگرتن لەم هێزانەی قۆڵی مووسڵ و هەولێر، لەشکرێکی سازداوەو بەرەو ڕوویان چووە و لە ناوچەی ئاڵتوون کۆپری پێیان گەیشتووە و

١٩- هەمان سەرچاوە- ل ١١٥ .

٢٠- بۆ زیاتر زانیاریی لەو زنجیرە ڕووداوەی نێوان ساڵانی ١٨٠٢-١٨٠٥ز- بنواڕە: «میرایەتی بابان لە نێوان.. لاپەڕەکانی ١١٥-١١٦ .

شەڕێکی سەرکەوتووانەی لەگەڵدا کردوون، کە تیایدا (زۆری هێزەکە- هێزی دوژمنەکانی- خۆی هاویشتە ئاوی زێ وە. لە هێزەکەی مووسڵ (٥٠) کەس لە سەرکردەکانیان و (٢٠٠) سەرباز و (٢٠٠) یەنیچەری لە ئاودا خنکان. لە هێزەکەی هەولێریش (١٠٠) کەس خنکان و (١٠٠) کەسیش بەزیندوویەتی بەدیل گیران و ڕووت کرانەوە. لەشکری بابانیش (٢٥٠) خێوەت و ژمارەیەکی زۆری چەک و وڵاخ و ئازووقەی دەستکەوت بوو. (٩ ی حوزەیزانی ١٨٠٥ز)[٢١].

دوای ئەم شەڕە، ئەوڕەحمان پاشا کشایەوە قەرەحەسەن. لەشکرەکەی وەزیر لە بەغدادەوە گەیشتە کەرکووک و ئەوڕەحمان پاشا ئاگاداری نەبوو. ناچار بەرەو دواوە، بۆ دەربەندی بازیان کشایەوە و سەنگەری تیادا قایمکرد... وەزیر بۆ ڕێگەیەکی ئاسان دەگەڕا، تا پشت لە هێزەکانی ئەوڕەحمان پاشا بگرێت... خالید پاشای ئامۆزای ئەوڕەحمان پاشا، کە لەگەڵ هێزەکەی وەزیر بوو، ڕێگەیەکی دۆزییەوە، ئەوڕەحمان پاشا نەیگرتبوو، پشتی هێزەکانی ئەوڕەحمان پاشا گیرا. شەڕێکی قورس قەوما. (٣٠٠) کەس لە لەشکری بابان کوژرا. ئەوڕەحمان پاشا شکا. عەلی پاشای وەزیر فرمانی دا: سەری دیل و کوژراوەکانی بابان ببڕن. (٦) سنووقی لێ پڕکرد و بەدیاری بۆ دەوڵەتی نارد. ئەوڕەحمان پاشا ناچار بوو ڕوو بکاتە وڵاتی ئەردەڵان (١٨٠٥ز)[٢٢].

کە ئەوڕەحمان پاشا پەنای بۆ ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵان برد، لە سەقز نیشتەجێ کرا... وەزیر (عەلی پاشا) دەستی بەسەر شاری سلێمانیدا گرت. ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵان کێشەی ئەوڕەحمان پاشای گەیاندە فەتح عەلی شای قاجار.

ڕۆیشتنی ئەوڕەحمان پاشا بۆ ئێران، تەنگوچەڵەمەیەکی دیپلۆماسی لە پێوەندییەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتدا دروستکرد. والی بەغداد بۆ گێڕانەی ئەوڕەحمان پاشا و گفتوگۆ لەگەڵ سەرانی ئێراندا، نوێنەری خۆی بە ناوی ئەحمەد چەلەبی بۆ تاران نارد. ئەحمەد چەلەبی لە گفتوگۆکانیدا لەگەڵ کاربەدەستانی ئێران، بەئەنجامی ویستراوی نەگەیشت[٢٣].

فەتح عەلی شای قاجار نامەیەکی دۆستانەی بۆ والی بەغداد نووسی و بەمیرزا محەمەد سادق وەقائیع نیگاردا ناردی (١٨٠٥ز). لە نامەکەدا داوای لە والی کردبوو لە ئەوڕەحمان پاشا ببووڕێ و بۆ سەر جێگە و ڕێگەی خۆی بگێڕێتەوە، کە ئەمە دەقی ئەو نامەیەیە:

٢١- هەمان سەرچاوە- ل ١١٧ .

٢٢- میرایەتی بابان لە نێوان -ل ١١٧ .

٢٣- هەمان سەرچاوە- ل ١١٨ .

بەڵگەنامەی ژمارە: ٢٣[٢٤]

بابەت: عەبدولڕەحمان پاشا

مێژوو: ١٢٢٠ کۆچی ، ١٨٠٥ز

سەرچاوە: اسناد ومکاتبات تاريخی ايران (قاجاريه)

بەرگی (١) ل ٥١

نامەی فەتح عەلی شا بۆ عەلی پاشای والی بەغداد

جەنابی وەزارەت چاک، نیشتمان پاک، جوامێریی و شکۆ تاک، گەورەیی و مەزنایەتی بەدەستهاوردوو، بن و بنچینە بڵند و رەسەن هەڵکەوتوو، پیاو ماقووڵی بەروپشت ئەتڵەس، ئاڵای عەدالەت بەدەس، وەزیری بێ وێنەی هەست موشتەری، عەلی پاشای والی هێژای پڕ زانیاری «دارولسەلام بەغداد» خوداوەند بە خۆشاوی رزگاری و سەرکەوتن بە ئامانجەکانتان بگەیەنێ، ئۆخژنی پیرۆزی سەربەرزیتان لەدڵ وەرێنێ، پاشان بەئاگاداری رادەگا، کە:

لەبەرئەوەی زۆر دەمێکە بەشنینەوەی شنەبای بۆنخۆشی یەکێتی و یەکگرتوویی دوولایەنە، لە گوڵزاری دەرباری ئەم دوو دەوڵەتە بەشکۆ و بەدەسەڵاتە، سوورەگوڵی یاد و راوێژکاریی و هاموشۆکردن پشکووتووە و سروەی حەز و دەسەڵاتی گەورەپیاوانی هەردوو دەوڵەت، لەسەر هێمای تەبایی، بەمەبەستی پێوەندی بێ کۆتایی، پارێزگاری و چاودێریی بەجێ، لەیەکتر هەڵیکردووە، گوڵزاری دەسەڵاتداری هەردوولا ، لەگوڵ و شکۆفەی برایەتی و نێوان خۆشیی بەدی کردووە. بەناسکترین و شیرینترین شێوە رازاوەتەوە. بەسەر پەنجەی هاوکاری و برایەتی؛ تۆزی رق و کینە، لە ئاوێنەی پاکی بیرۆی هەتاوی رووناکی ئاسمان سڕدراوەتەوە. هاوکات لەگەڵ ئەوەی کە: بەڕێز و هێژا، بڵند جێگا، ئەورەحمان پاشا، کە سەرپێچی لە هێڵی فرمانی ئێوە کردووە و دەستە و داوێنی پیاوماقووڵانی بەهیمەتی دەوڵەتی ئێمە بووە و لە دەرگای پڕ شکۆ و بەزەیی ئەم وڵاتەش، خوازیاری بەهاناوە چوون و پشتیوانیی لە ماف و داواکانی کردووە، بۆیە کاربەدەستانی بەرزی ئێمەش، لەبەر پێویستی چاودێری کردن و بەلەبەرچاوگرتنی پێشینەی ئەمەکداری ئەو جەنابە و بەتەنگەوە هاتنی مەرجەکانی دۆستایەتی و گیانی دڵنەوایی کردنی پڕ بەزەییمان و لە بەجێهێنانی ویست و داواکانی ئەو بەڕێزە، بەجۆرێک کە پێچەوانەی بەرژەوەندی کاروبار و یاساکانی ئەو پێتەختە نەبێت.

بەپێی خێرخوازیی پاشایانە و ناوبژیی بێ لایەنە، بڕیارێک بۆ ویست و داواکانی ناوبراو دراوە و دامەزراندنەوەیان بەهەڵوێستی بەجێ و خێرخوازانەی ئەو بارەگایە ئەسپاردووە.

بۆیە پایە بەرز و بڵند جێگا، بوێر و بەختەوەر پەناگا، شکۆ و بەرهەڵست رێگا، بڕوا تۆکمە و دەسەڵات بەئاگا، نزیکی دەربار و بارەگا، میرزا سادقی (وەقائیع نیگاری سەرکار)ی پایە بەرزمان بۆ دیداری ئەو جەنابە راسپاردووە، کە فرمانگەلێکی بەرز و پێسپێریی لەلایەن کۆڕی پرشنگداردا بەناوبراو فەرمووە، تا لە کاتی دیداردا بەدرێژیی بەو جەنابە بە ئاگاداریی رابگەیەنێ.

مەرج و رێ و شوێنی راستگۆیی و دۆستایەتیش وا پێویست دەکات و هەنگاو هەڵگرتن و سەلماندنیش لەوەدایە، کە وتەکانی ئەو فرمان پێکراوەی سوڵتان، بەگوێچکەی بڕوا پێهێنان و دەسەڵاتی بیستنەوە، گوێی بۆ شل بکرێ و خۆ نەبان نەکرێ، تا ببێتە مایەی بڕیاردان. بەردەوامیش پێویستە پێوەندی و نامەگۆڕینەوەی بێ بڕانەوە، لە پێناو رێککەوتنی پتر و یەکێتی زیاتر و هەمدیسان راگەیاندنی دۆخی کاروبار و کێشە گرنگەکانی سەر رێ، بەیەکتر پتەوکردنی بناغەی کۆشکی دۆستایەتیمان درێژە پێبدەین و بیکەینە هەوێنی لە یەکتر و نزیکبوونەوە و پەرەپێدانی، بۆ خۆشیی و خۆشەویستی نێوانمان. رۆژانی جوامێریش هەمیشە بەردەوام بێت[٢٥].

***

بەڵام عەلی پاشای والی بەغداد گوێی بەنامە و تکای فەتح عەلی شای قاجار نەدا و سەرلەنوێ سلێمان بەگی فەخری، بۆ دووبارە کردنەوەی داواکانی بۆ دەرباری فەتح عەلی شا بۆ تاران ناردەوە.

٢٤- ژمارەی زنجیرەی بەڵگەنامەکانی سەرچاوەی ناوبراوە.

٢٥- ئەرشیفی سەرۆک وەزیرانی ئەستەمبۆڵ- خەتی هومایون. ژمارە: ٤٦ .

لەکاتێکدا سلێمان بەگی فەخری، لەگەڵ کاربەدەستانی ئێرانیدا خەریکی وتووێژبوو، ئەورەحمان پاشا لەسەر بانگهێشتنی فەتح عەلی شا، گەیشتە تاران و ڕێزێکی زۆری لێ نا و بڕیاریشی دا بەحاکمی بابانی دابنێتەوە. بۆ ئەمەش فرمانی بە محەمەد عەلی میرزا کرد، تا ئەوڕەحمان پاشا بۆ سلێمانی بگەڕێنێتەوە و لەسەر جێگە و ڕێگەی خۆی جێگیری بکاتەوە... هەر لەسەر بڕیاری **فەتح عەلی شا**ش نیگاری ئەوڕەحمان پاشای بابان، لەپاڵ نیگاری گەورەپیاوانی ئەو سەردەمەدا، لەسەر دیواری (کاخی نیگارستان) لە تاران کێشراوە.

عەلی پاشا لە پاڵ ئەوەشدا کە گوێی بەداواکانی فەتح عەلی شا نەدا، هاوکاتیش خۆی بۆ هێرشێکی گەورە، بۆ سەر ئێران ئامادەکرد و لە بەغدادەوە بەرەو ئێران بەڕێ کەوت و «زەهاو»ی کرد بەبنکەی خۆی. بەرلەوەش لە غدادەوە بجوولێ، خالید پاشای ئامۆزای ئەوڕەحمان پاشا و هەندێ لە سەرکردەکانی تری خۆی ئاگادارکردبوو، تا هاوکاریی بکەن و ئەوانیش بەهێزێکی (٣ تا ٤) هەزار کەسەوە، کە لە چەکدارەکانی کۆیە و هەریر و کەرکووک بوون و (سلێمان کەهیە) سەرکردایەتی دەکردن، لە قۆڵێکی ترەوە هێرش بەرەو مەریوان ببەن.

کاتێ ئەم هەواڵە بەفەتح عەلی شا گەیشت، فرمانی بە محەمەد عەلی میرزا کرد: بەرگری لە سنوورەکانی ئێران بکات و ئەگەر هاتنە ناو خاکی ئێرانەوە، دەریانپەڕێنێ. هاوکاتیش نامەیەکی تری بەهەمان ناوەڕۆک. بە «فەزلعەلی خان»ی ڕاسپێردراوی خۆیدا بۆلای عەلی پاشای والی بەغداد ناردەوە؛ کە ئەمە دەقەکەیەتی:

بەڵگەنامەی ژمارە: ٢٥

بابەت: یاخیبوونی ئەوڕەحمان پاشا(ی بابان)

مێژوو: ١٢٢١ کۆچی ، ١٨٠٦ز

سەرچاوە: اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریە)

بەرگی یەکەم. لاپەڕە: ٥٥

نامەی فەتح عەلی شای قاجار
بۆ عەلی پاشای والی بەغداد

جەنابی خاوەن وەزارەت، شکۆمەند و چارەنووس بەشەوکەت، هاودەمی بڵندایی و باڵا دەوڵەت، گەورە مەزن و تان و پۆ مەرد، وەزیری بیروڕا بێگەرد. بناغەی روون و پەراوێز خاوێن و دادوەر، هێژا: عەلی پاشا،

والی دارولسەلامی بەغدا. دەستی بەزەیی و دلۆڤانیی یەزدانی مەزن، یاریدەدەر و پشتیوانیان بێت، دوایی رادەگەیەنێت، کە:

چونکە پایە بەرز و هێژا جێگا. بوێر و بەختەوەر پەناگا، شکۆمەند و بەرهەڵست ڕێگا، بڕوا تۆکمە و دەسەڵات بەئاگا، ئەوڕەحمان پاشا، حاکمی «قەڵاچوالان»، بەهۆی هەندێ کارەسات و ڕووداوی تەنگژەوە، لەلایەن دەروازەی پڕشکۆوە، ترس هەڵیگرتووە و بەوپەڕی هەراسانییەوە بەڕێوە بووە و هانای بۆ داوێنی بەرینی دەسەڵاتداریی مەزن و فەلەک وێنە هێناوە و دەستی بەدەستگرەی هەوڵی خێر و جوامێریی خاتری مەزن و پڕ بەزەیی ئێمەوە گرتووە؛ تا بەدەنگییەوە بچین و بەهانایەوە بێین. مەبەستی پڕ بەزەیی و هەستی ئێمەش ئەوەبوو، کە بڕیارێک لە نێوان ئەو بارەگایە و بەڕێز: ئەوڕەحمان پاشادا بدرێت، تا ببێتە مایەی بنەبڕکردنی دوودڵیی و گومان و لابردنی سڵ و ترسی هەراسانیی و گازەی ئەو بەڕێزە؛ بۆئەوەی بێ سێ و دوو، هەر بەشێوەی رابردوو، ڕێڕەوی ڕێگەی ئیتاعەت و پێڕەوی دەرگای بەشەوکەت و ئەمر و نەهییەکانی بێت.

لە دوای ئەوەی کە سوارچاکانی چالاکی وڵات پارێزی دەربار، ئەوانەی لەگەڵ سەربازانی بێ ئەژمار و هاوڕێیانی هێژای پاشایی، بەمەبەستی ڕێکوپێک کردنی کاروباری ویلایەتی گورجستان و هەڵکردنەوەی هەودای ئاڵۆزی بارودۆخی ئەو ناوچەیە، ڕاپەڕیون و وەک هەڵۆی سەرکەوتوو ئاسا، بەنیازی دوژمنایەتی و وڵات بەرین کردن، بەپەلە ڕاپەڕیون و باڵی هێرش و ڕێ پێوانی بەبێ بواردنیان کردۆتەوە... یان ڕەنگە نیازی ناوبراو شاراوە بێت. بەڵام لەبەرئەوەی ئێمە وا گومان دەکەین کە ئەو دەربارە لەحاند سەربزێویی ناوبراودا کەوتبێتە شوێن پێهەڵگرتن و پشکنینەوەی کاژێر و باژێڕان و تۆڵەسەندنەوە لەو ڕێبوارە هێژا و بێ بوارە. لە کاتێکدا لەسایەی یەکێتیی ئەم دوو دەوڵەتە مەزنەوە، تەنیا ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئەم دەربارە، مافی دەسەڵاتدارێتی ئەو بەڕێزەیان پێوەیە.

بەم بۆنەیەوە، بەڕێز و بەتوانا، پایە بەرز و زانا، ئەمەکدار و دسەڵات لەدەست: فەزلعەلی خان، غوڵامی تایبەت و خۆشەویستمان بۆ ئەو دەروازە باڵایە و لای ئەو دەسگا هێژایە ناردووە و هەندێ نامەشمان بەقەڵەمی خۆشەویستیی و سۆزمان پێ ئەسپاردووە؛ کە بەڕێز و باڵا (ئەوڕەحمان پاشا) هانای بۆ بەر دەروازەی پڕ بەزەیی ئێمە هێناوە و دەستی یارمەتی بۆ

بنەبڕکردنی کەندو کۆسپ و تەنگوچەڵەمەکانی بۆ ئەم دەربارە عەدالەت ئامێزە ڕاکێشاوە. ئەو مەبەستەش شایانی باسە و گرنگایەتییەکی تایبەت بەخۆی هەیە؛ کە ڕاونان و کێشە و تێهەڵچوون لەگەڵ هێزای ناوبراودا، دەبێتە هەوێنی ماڵ شێواندن و پشێویی لەو سەر سنوورانەدا، کە ئەوانەش لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی سوڵتانیی لە ئەژماردێت، بەو پێیە دەبێ چاوبڕینە مافی ناوبراو و ناوچەگەلی ئاماژەپێکراو و دیاریکردنی هێز و سوپا، بۆ ئەوکەوشەن و سەر سنوورانە دوایی بێت. لە دەستێوەردان و خۆ تێهەڵقورتاندنی کاروباری ئەو بەڕێزەش، دەست بپارێزرێت. لە کەلی شەیتان وەرنە خوارێ و لەگەڵیدا لە کەللەڕەقیی و لاساریی بپارێزن، تا دوای ئەوەی سوارچاکانی چالاکی وڵات، بەمزگێنی پیرۆزی سەرکەوتنەوە، لەو سەفەرە گەڕانەوە و جێگیر بوونەوە؛ بڕیارێک سەبارەت بە دامەزراندنەوە و ڕێکوپێک کردنەوەی بارودۆخی بەڕێزی ناوبراو (ئەورەحمان پاشا) دەفەرمووین.

دەبێ هەروەک ڕابردوو، لەوپەڕی برایەتی و نێوان خۆشیدا، بە نامە لەیەکتر نووسین و ڕاوپرسین، دەروازەکانی دۆستایەتیمان لە گاڵەدران بپارێزین و بەقەڵەمی ڕێککەوتن و یەکێتی، لە دۆخی کاروباری یەکتر ئاگاداربین؛ کە بەیارمەتی خوا، پێک دێین و بەئامانجەکانمان دەگەین. ئاواتەخوازین ڕۆژانی داهاتووی وەزارەت و شەوکەتتان هەر بەردەوام بێت، بەپشتیوانی خوا[٢٦].

***

بابیعالیش ئەم خۆ ئامادەکردنەی عەلی پاشای پێ باش نەبوو. چونکە (فەرمانی پێدابوو ڕێزی پەیماننامە کۆنەکان بگرێ و هیچ لەشکرکێشیی و هێرشێک بۆ سەر ئێران نەکات. بەڵام کاتێ ئەم فەرمانە گەیشت، لەشکرەکەی والی سنووری بەزاندبوو.

کاتێ هێزەکانی (سلێمان کەهیە)و خالید پاشا یەکیان گرتەوەو بەماندوویی و دوای بڕینی ڕێگەیەکی شاخاوی و دژوار، گەیشتبوونە (زرێبار)، ئەورەحمان پاشا هەلی قۆستەوەو دەرفەتی حەسانەوەی نەدان و هێرشێکی کتوپڕی کردنەسەر و لەو هەل قۆستنەوەیدا (زیاتر لە هەزار کەسی لێ کوشتن. زۆریشیان گیران؛ لەوانە: سلێمان کەهیە. خالید پاشاش بەزەحمەت دەربازبوو. ئەمە سەرکەوتنێکی گەورە بوو بۆ ئەورەحمان

٢٦- ئەرشیفی سەرۆک وەزیرانی ئەستەمبوڵ- خەتی هومایۆن- ژمارە: ٧٠ .

پاشا) (جیمادی دووەمی ١٢٢١ کۆچی، ١٨٠٦ز).[٢٧] لەم شەڕەدا سەلیم بەگی برای ئەورەحمان پاشا کوژراوە، کە لە فرماندە ئازاکانی ئەورەحمان پاشا بووە.

«کلۆدیوس جێمس ڕیچ»، کە (١٤ ساڵ) دوای تێپەڕبوونی ئەم ڕووداوە، بەنزیک شوێنی ئەم شەڕەدا، لە سلێمانییەوە بەرەو مەریوان- سنە تێپەڕیوە؛ لەبیرەوەری ڕۆژی (٢١)ی ئابی ١٨٢٠ز- دا، کە لەزەریاچەی زرێبارەوە بەرەو مەریوان دەچێ، ئاوا دەنووسێ: «... بەرە بەیانی ئەمڕۆ... لە سەعات حەوت و نیودا گەیشتینە (گوێزەکوێرە)، کە بەمانای گوێزی پەککەوتوو دێت، بریتییە لە گوندێکی بچووک لە شیوێکی تەنگدا، ئەو دۆڵەی پیایدا تێپەڕین، شەڕەکەی تێدا کرابوو. ئەگەر بشێ وای ناو بنێین: ئەو شەڕەی کە پاشای بەغداد هێرشێکی کوێرانەی تێدا هێنایە سەر ئێران و ئەورەحمان پاشای سەرکردەی کورد، لە ماوەی (١٠) دەقیقەدا سلێمان پاشای کەهیەی ئەو کاتەی بەغداد و زۆربەی سوپاکەی تێدا بەدیل گرت»[٢٨]. کەچی سەیر ئەوەیە: هەم محەمەد عەلی میرزا و هەمیش ئەمانوڵلاخانی ئەردەلان، ئەم سەرکەوتنە بەسەرکەوتنی خۆیان دەزانن!.

ئەم شەڕە دیسانەوە کێشە و تەنگوچەڵەمەی دیپلۆماسی لە پێوەندییەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی قاجاری و عوسمانیدا دروست کردووە. چونکە (لە کاتێکدا ڕوویدا، کە فەرەنسا دەیویست هاوپەیمانێتییەکی دووقۆڵیی لە نێوان عەجەم و ڕۆمدا ڕێک بخات.

ناپلیۆن بۆ ئەو مەبەستە، دەستەیەکی نوێنەرایەتی تێکەڵاوی لەگەورە ئەفسەران و شارەزایان، بەسەرۆکایەتی ژەنەراڵ گاردان بۆ ئێران ناردبوو)[٢٩]. لە ئاکامی ئەم شەڕەدا سەرۆک وەزیران (سەدری ئەعزەم)ی ئێرانی: میرزا شەفیع، نامەیەکی گلەیی ئامێزی بۆ سەرۆک وەزیرانی عوسمانی ناردووە. لە نامەکەیدا باسی ئەوە دەکات کە هەڵسوکەوتی نالەباری عەلی پاشای والی بەغداد، بۆتە هۆی ئەوەی ئەورەحمان پاشا و ئێلەکانی عەرەب لێی بێزار بن و پەنا بۆ ئێران بهێنن... ئەمەش دەقی ئەو نامەیەیە:

بەڵگەنامەی ژمارە: ٢٦

بابەت: یاخیبوونی ئەورەحمان پاشا و کێشەگەلی سنوور

مێژوو: ١٢٢١ کۆچی، ١٨٠٦ز

سەرچاوە: اسناد ومکاتبات تاریخی ایرانی (قاجاریه)

بەرگی یەکەم. لاپەڕە: ٥٧

٢٧- میرایەتی بابان لە.. ل ١١٩ .
٢٨- گەشی ڕیچ بۆ کوردستان- ل ٢٠٢ .
٢٩- میرایەتی بابان لە .. ل ١٢٠ .

نامەی سەرۆک وەزیران: میرزا محەمەد شەفیع
بۆ سەرۆک وەزیرانی عوسمانی: ئیبراهیم پاشا

...پێشتر لەم بارەیەوە زەمینەیەک هەبووە، دووبارە بۆ ئەو جەنابی وەزارەت ئاوەدانە دەسەلمێنرێتەوە، کە پێویستە خۆشەویستیی هەردوو دەوڵەتی مەزن، پتەوتر بکرێ و باخی یەکێتی هەردوو دەسەڵاتی هێژا، گوڵجارێ و لەپەستاو ناوبەناویش یەکتر بەیاد بهێنینەوە، لەسەر ئەم شتانەی پێویستیان بەبیرخستنەوە هەیە... وەک ئەم مەبەستە، کە دووبارە بۆتەوە؛ بەوەی کە: بڵند و هێژا، باڵا جێگا، عەلی پاشا، هەر لەسەرەتای هاتنە سەرکارییەوە بەیەکجاریی ئاکاری وەزیرانی پێشینەی خۆی بەلاوە ناوە و رێبازی خراپەی بەرامبەر هاوڵاتیان و هەرێمگەلی خۆیان پەیمانگەلی سنوور نشینانی مەملەکەتی ئێرانی گرتۆتە بەر... ساڵی پاریش بەهۆی هەمان بەدڕەفتارییەوە پایە بڵند: ئەوڕەحمان پاشای بابان و دەستەکەی و چەندان کۆمەڵی تریش لە خێڵ و هۆزی عەرەب، ئەوەندە بێزارکران و بەدکارییان بەڕادەیەک لەگەڵدا کرا، دڵیان دەرهات و ناچار لە نیشتمانی خۆیان پەرتەوازە بوون و هەریەکەیان بەرەو لایەک سەری خۆی هەڵگرت و رووەو سنوورەکانی ئێران کۆچیان کرد و دەستەودامێنی پارێزەرانی دەوڵەتی توند دارێژراوبوون... (...)... کە تا ئێستاش کرنۆشگەی ناوچەوان و ماچگەی لێوانە و دەرەتانی خەڵکی لێقەوماو و بەهاناوە چووی تەنگانەیە. بۆیە پارێزەرانی دەوڵەتی سەقامگرتوو، بەگیانی پابەندیی بەپەیمانگەلی پێشین و هێشتنەوەی سنوورە کۆنەکان و دووبارە نەبوونەوەی کارەساتەوە، کەوتنە ئامۆژگاری کردنی ناوبراو و خەڵک ناردنە لای و راسپێردراو کردنە سەری، بەمەبەستی وریا و بێدارکردنەوەی لەخۆ گێل کردنی ئەمجۆرە کارانەی پێچەوانە و مەترسییە بۆ باری یەکێتی و دڵی هۆزگەلی بابان و ئەوانی تریش بداتەوە و بیانگێڕێتەوە و ئەمانەشمان بەگوێرەی ئایەتی: (لَعَلَّهُ يتذكّر او يخشى) [٣٠] پێ فەرمووە... بەڵام ناوبراو لە سۆنگەی نەشارەزایی و بەدبینی لە تێکەڵ و پێکەڵ کردندا و بەبیری پێ لێ هەڵبڕینی زۆر، کە نەک لە ژیریی و لێزانینەوە، سواری ئەسپی دەبەنگیی بووە و نەلەترسی

٣٠- سورەتی (طه-٤٧).

ئاکامی ئێستا و ئایندەی ئەم کارانەی لەبەرئەگرێ... لەبەرئەوە هەرچی پەند و ئامۆژگاریمان بۆ چاککردنی نیازی بەدی هەبوو، بێ هوودەبوو لە پشتگوێ خستنی چارەسەریشدا، کەپشت بەپەند و بەرژەوەندی هەردوو دەوڵەتی لەبن نەهاتوو ببەستێ، لاساریی و سەرچڵیی نواند... لەم رۆژانەشدا کۆمەڵێکی بێ ئەژماری لە هۆردووی عێراقی عەرەب و وەهابییەکانی بەغدادی خڕ کردۆتەوە و عەڕادە تۆپ و گوللە تۆپی داونەتێ و لە رووی خۆباییبوونەوە روویان کردۆتە جێگەیەک بە ناوی (کرند)، کەسەر بە (کرماشان)ە و لە قۆڵێکی تریشەوە دوو قۆناغی لە سنووری رۆم تێپەڕاندووە و پایەبەرزان: سلێمان کەهیە-کەی لای خۆی و خالید پاشای بابان و کۆمەڵێکی تری لە ناسراوان خڕ کردۆتەوە و لەدوو قۆڵەوە ناردۆتە بەری سلێمانی و شارەزوور و هاتوونەتە خاکی کوردستانەوە و پێی بەرهەڵستییان لێ راکیشاوە و داویانەتە باری دەستدرێژیی... کە ئەمەش هاوکات بووە لەگەڵ ئەوەی شازادە: محەمەد عەلی میرزا، بەفرمانی شاهەنشای مەزن بۆ رێکخستنەوەی کاروباری لوڕستان و خوزستان، لە شاری (هەمەدان) بێت؛ کە نیوەڕێیانی نێوان لوڕستان و کرماشانە و کاتێ هەواڵی ئەم دەستدرێژییەی بەرگوێ کەوت، شازادەی کامەران، ناچار ئەمیانی بەگرنگترو لەپێشتر و پێویستتر زانی و بڕیاری یەکجاری دا، کە بە لەشکری رێکخراو و سەرکەوتوویەوە، سەردانی خوزستانی بەلاوە بخات و بەسنگی کراوەوە جڵەوی پێشبڕکەی بەرگری وەرسووڕێنێ و لە هەمەدانەوە بەرەو کرماشان بچێ و کۆمەڵێکی زۆری سەرانی لەشکری کێوبەزێن و پیاوگەلی قارەمان، کە هونەری پاڵەوانێتییان هەبوو، رووەو کەللەڕەقیی خالید پاشا و کەهیە-ی رەوانەی کوردستان کرد، پاشان سوپای هەمیشە سەرکەوتوو، بەپەندی: (فقاتلوا التي تبغى حتى تغى الى امر الله) [٣١]. کاری دەست پێکرد و شەڕ لە هەردوو قۆڵەوە قەوما. وەزیری ناوبراو لەبەر هەڵمەتی سەردارانی شازادەی ئازاددا هەڵهات و کۆمەڵێکی زۆریشی لێ کوژراو بەدیل گیرا... کەهیە و خالید پاشاش لەبەر زەبری قارەماناندا لە سنووری کوردستان رایانکرد و کۆمەڵێکی زۆری تریش کەوتنە بەرشمشێر و دەستەیەکی تریشیان دەستگیرکران... دوای ئەوەی سەرانی دەوڵەتی زەریا و زەوی، ئەم هەواڵەیان بیست، حوکمی

٣١- سورەتی (حجرات- ٩).

ئەشرەفی شازادەی مەزن دەرچوو، کە گیراوانی سوارە و پیادە، کۆت و پێوەندی ئەسارەتیان لێ بکرێتەوە و هەرچیشیان لە وڵاخ و چەک پێ گیراوە هەموویانیان پێبەخشرێتەوە... ئەوسا فرمان بەلەشکری سەرکەوتوو درا، کە جڵەوی باڵا دەستیی لە سنوور و ناوچەکانی رۆم وەربگێڕن و لەو دەوروبەری سنوورانە، هەنگاوێک لە سنووری پێشین نەچنە پێشەوە و بەپێودانی کەللەڕەقیی ئەوان، دەست نەدەنە تاڵان و بڕۆو لە بەرامبەر ئەوەشدا کە ناوبراو پێی لە بەرەی خۆی زیاتر راکێشابوو و هەر ئەویش دەست پێشکەریی شەڕ بوو، کە لە ئەنجامی سستی بیر و بۆچوونیدا ببوو، هەر بەو ئەندازەیەش ئەوەندە گوێ راکێشانی بەسە.

لەمەشدا چونکە هەر مەبەستی ئەوە بووە کە هەواڵەکان و کاروبارەکان بەئاوەژووی رووداوەکانەوە، لە بەغدادەوە بۆ ئەو جەنابە بنووسێ... بۆیە ناوبراو لەم دەست پێشکەرییەدا بەهەڵە چوو بوو، کە لە نێوان دوو دەوڵەتی پایەداردا پەیماننامە هەیە، یان نییە. بۆیە بەنووسینی ئەم نامە پڕ لە خۆشەویستییە، حەقیقەت لەبەرچاو گیراوە و قەڵەمی دۆستایەتی فرمانی پێکراوە، تا ئەو برا دڵنەرم و راست ویستە؛ کە هەمیشە سەلمێنەری بیرو بۆچوونی ورد و لێکدانەوەی قووڵ و تەواو و ئەوپەڕی بنەوەشییە؛ هەڵسوکەوت و ئاکاری وەزیرانی سەرسنوور نشینانی دیاری بکات و هەڕەشە و پاوانیان بکات لە بەدکاریی و پارێزەرانی دووربین و ئەدیبانی دەست پاک دەستنیشان بکرێن، بۆ ئەوەی کوژاندنەوەی ئاژاوە و ناڕەزایی کوشندە و کاروبار و کەم و کوڕیی بەو کەسانە نەسپێرن، کە سەریان لە کار دەرناچێ و بەلێکدانەوەی پێچەوانە و ئاکاری نالەباریانەوە نەبنە مایەی خوێن رشتن و ئابڕووبردنی خەڵکەوە... لەبەرئەوە ئەگەر لە رووی دۆستایەتییەوە شارەزایەک بۆ شوێن جەرگەی شەڕەکە بنێرن بۆ وردبوونەوە لە چۆنێتی و شوێنی شەڕەکە، ئەوسا دەزانی تەرم و لاشەی کوژراوەکان لە خاکی کام مەملەکەتدا کەوتوون و کامە لەشکری ئەم دوو سوپایە، هەنگاوی کەللەڕەقانەی هەڵهێناوە و پێی ناوەتە سنووری ئەویترەوە!؟... لەبەرئەوە بەنیازی راگەیاندنی هەندێ راسپاردەی دۆستانە، هێژا و پایە باڵا و دۆستایەتی پارێز: (میهر عەلی بەگ)مان رەوانەی لای ئەو برا بێ وێنەیە کرد. ئاوات دەخوازین دەرفەتی دیداری پێ بدرێ و زیاتریش وەڵامی ژیرانە و شیرینی بدرێتەوە و دەبێ لافاوی ئاوەڕشێنتان،

خانووی گومان بەژێرەوە بکات و گوێ لەباری راستیی بگیرێ و بەگەڕاندنەوەی هاوینەهەواری خۆشەویستان، بکەوێتە بەر بای شێداری بەهاریی... باقي الخاتمة بالخير و العافية بالعافية[٣٢].

لە ئاکامی ئەم شەڕەدا والی بەرەو بەغداد کشایەوە و ناچار بوو ئەوڕەحمان پاشای بابان بەفرمانڕەوای بابان دابنێتەوە. دیسان ناچاریش بوو بە هاوئاهەنگیی لەگەڵ «یوسف زیا»ی ئەرزەڕۆم، دوو پیاوماقووڵ بۆ شفاعەت و تکای ئازادکردنی (سلێمان کەهیە)، بۆلای کاربەدەستانی ئێران و فەتح عەلی شای قاجار بنێرێ.

بەم بۆنەیەوە **فەتح عەلی شا** ش سلێمان کەهیەی ئازاد کرد و لەگەڵ میرزا سادق خانی وەقائیع نیگاردا بۆ بەغدادی ناردەوە.

ساڵی ١٨٠٧ز، عەلی پاشای وەزیری بەغداد بەخەنجەر کوژرا و لەجێی ئەو: سلێمان کەهیە، بەشێوەیەکی کاتیی دانرا. ، لە ئەستەمبۆڵیشەوە یوسف زیای ئەرزەڕۆم «سەرۆک وەزیرانی پێشوو» دیاریکرا، تا ببێتە والی بەغداد. یوسف زیاش کە پلە و پایە و کەسایەتیی ئەوڕەحمان پاشای ناسیوە؛ پێش ئەوەی خۆی بگاتە بەغداد، خەلعەت و بیورلدی بۆ ئەوڕەحمان پاشا ناردووە... لەوە دەچێ ئەوڕەحمان پاشا لەو سەروبەندەدا دۆستایەتی پتەوی لەگەڵ محەمەد عەلی میرزا و فەتح عەلی شای ئێراندا دامەزراندبێ و بەیەکجاریی هیوای بەدەوڵەتی عوسمانی نەمابێ و پشتی تێکردبن؛ بۆیە بیورلدی و خەلعەتەکەی دەوڵەتی عوسمانی قبووڵ نەکردووە و راستەوخۆ لەگەڵ نامەیەکدا بۆ شازادە محەمەد عەلی میرزای بۆ کرماشان ناردووە، کە ئەمە ئەو نامەیەی ئەوڕەحمان پاشایە:

بەڵگەنامەی ژمارە: ٩٤

بابەت: یەکگرتنی ئەوڕەحمان پاشا و محەمەد عەلی میرزا

مێژوو:

سەرچاوە: اسناد ومکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه)

بەرگی یەکەم. لاپەڕە: ٢١٠

نامەی ئەوڕەحمان پاشای بابان
بۆ: محەمەد عەلی میرزا

بەگوێرەی ئەوەی کە شاهەنشا، سێبەری خوایە، بچووکی هەموولایەک، بەناردنی خاوەن هێژا، پایە باڵا: «باقر بەگ»مان بۆ یارمەتیدانی خاوەن

٣٢- ئەرشیفی سەرۆک وەزیرانی ئەستەمبۆڵ- خەتی هومایۆن- ژمارە: ٩٦٧٠٤/٣ .

شکۆ ئەمر فەرمووە و خۆمیش پێشتر عەرزم کردووە، کە بەپێی فرمانی شاهەنشاهی، لە هەرشوێن و لایەکەوە، ئەگەر دوژمنێک بۆ سەرکار سەرهەڵبدات، دەبێ دوژمنی ئەو دوژمنە بم. ئێستاش بەو هۆیەوە کە لە لایەن دەوڵەتی بالاوە، والی بەغداد گۆڕدراوە و لە ناوەڕاستی مانگی رەمەزاندا بەرەو بەغداد کەوتۆتەرێ؛ والی ئەرزەڕۆم بەپیاوماقوولێکی خۆیدا «بیورلدی و کورکی» (٣٣) بۆ ئەم کەمینەیە ناردووەو گەیشتووە و لەبەرئەوەش لە رووی راستگۆییەوە پێویستی دەکرد مەبەستەکە بە ئاگاداریتان بگات، کە ئەم کەمینەیە فرمان و فەرموودەی شاهی، لە بەهانا گەیشتن و یارمەتیدان و هاوکاریکردنی خاوەن شکۆدا، لەسەر بەڵێنی خۆم، هەروا نەگۆڕ و شێلگیرە و بەهیچ جۆرێک هیچ بایەخێک بەخەلعەت و بیورلدی باسکراو نەدراوە و هیچ رێزێکی نێردراوەکەش نەگیراوە. بۆیە بۆئەوەش کاربەدەستانی حکومەتی شاهەنشاهی، چاویان بەبیورلدی بکەوێت، بیورلدی لە ئێلچی وەرگیراوەو بۆ دارولسەڵتەنەی تاران نێردراوە و تا هاتنەوەی وەڵام، ئێلچی لێرە گل دراوەتەوە. بۆئەوەش کە پیاوانی خاوەن شکۆ، لە چۆنێتی مەبەستەکە ئاگادارین و کاروبارەکانی زیاتر سەرنجیان رابکێشن، پیاوێکی خۆمم بە راسپێردراویی لەتەک پایەبەرز و هێژا: باقر بەگدا بەرێ کردووە. هەڵبەت پێشم راگەیاندوون کە هەر لێرەوە تا بەغداد، بەهیچ جۆرێک لەو بارەیەوە نەدوێن و کاری باسکراو، بەشاراوەیی بهێڵنەوە و ئەم بچووکەش بەوپەڕی خۆشەویستیی و باوەڕی پتەوەوە لە پێناوی بەرژەوەندی و لە رێی فرمانی شاهەنشادا، بۆ یارمەتیدان و پشتیوانیی پیاوانی خاوەن شکۆ، بەویستی خوا دەستەوخەنجەر وەستاوە.

لەوەزیاتر درێژە بەبێ ئەدەبیی نادەم و خۆتان خاوەن فرمانن(٣٤).

مۆر: کام دڵ حاصڵ بێت: ئەوڕەحمان.

***

وەک دەریش دەکەوێ ئەم دیاری و خەلعەت ناردنەی بابیعالی، بۆ ئەوڕەحمان پاشای بابان، کارێکی وای لەسەر هەست و هەڵوێستی ئەوڕەحمان پاشا؛ بەرامبەر دەوڵەتی عوسمانی نەکردبێت، تا دۆستایەتی خۆی لەگەڵ کاربەدەستان و دەرباری بابیعالیدا

٣٣- بیورلدی و کورکی: خەڵات و دیاری و فرماننامە.
٣٤- ئەرشیفی تۆپ قاپو سەرای تورکیا. ژمارە: E/ ٦٠٥٧ .

پتەوتر بکات. بۆیە ژەنەراڵ «گاردان»ی سەرۆکی دەستەی نوێنەرایەتی ناپلیۆن بۆناپارت، کە لەوکاتەدا لە ئێران بووە، لەم بارەیەوە ئاوای نووسیوە:

«لەم دواییەدا راستیی ئەو هەواڵەم پێگەیشتووە، کە خەلعەتی پاشایەتی شارەزووریان بە ئەوڕەحمان پاشا بەخشیوە و وا دەردەکەوێت کە ئاشتی نێوان سلێمان پاشا (سلێمان کەهیە)و ئەم سەرکردە کوردە، شتێکی رواڵەتیی بێت» (٣٥)... بەڵام سلێمان کەهیەی والی بەغداد، بەوبۆنەیەوە کە لە شەڕی زرێباردا لەلایەن ئەوڕەحمان پاشاوە بەدیل گیرابوو، رقێکی کۆن و شاراوەی بەرامبەر ئەوڕەحمان پاشا لەدڵدا هەڵگرتبوو، بۆ بیانوویەک دەگەڕا تۆڵەی شەڕی زرێباری لێبکاتەوە. هاوکاتیش کە لە کاتی دیلکردنەکەیدا، لەلایەن ئێرانەوە ئازاد کرابوو. بۆیە سۆز و مەیلێکی بۆ ئێران هەبوو. هەر لەبەر ئەمەش سەرەتای دۆستایەتییەکی لەگەڵ فەتح عەلی شای ئێران دامەزراندبوو... شای ئێرانیش کە ئەم ناکۆکییەی نێوان ئەوڕەحمان پاشا و سلێمان پاشای دەزانی و هەر دووکیانیشی بە دۆستی خۆی دەزانی؛ ویستوویەتی تەقەللایەک بۆ ئاشتکردنەوەیان بدات، بەڵام وەک ژەنەراڵ گاردان لەنامەیەکیدا بۆ وەزیری دەرەوەی فەرەنسا لەم بارەیەوە نووسیوێتی: «تەقەللاکەی ئێران بێهوودە بووە...» (٣٦).

ئەم ناکۆکییەی نێوان سلێمان پاشا و ئەوڕەحمان پاشا قووڵتربووەوە و ئەوڕەحمان پاشاش گوێی بەفرمان و داواکانی سلێمان پاشا نەداوە و لێی بێباک بوو... تا کار بەوە گەیشتووە سلێمان پاشا لەشکر بۆ سەر ئەوڕەحمان پاشا کۆ بکاتەوە... لەم لەشکر کۆکردنەوەیەشدا پشتی بەخالید پاشای ئامۆزای ئەوڕەحمان پاشا نەبەست، چونکە خالید پاشای بەمایەی تێکشکانەکەی زرێبار دەزانی. بەڵکو داوای لە محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا و سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشا کرد، تا هاوکاری بکەن.

کە ئەوڕەحمان پاشا هەستی بەم لەشکرکێشییەی والی کرد، خۆی ئامادەکرد و ئەمجارەش هەر لە دەربەندی بازیان دامەزرایەوە(٣٧).

ئەمجارەش هەر بەهۆی ئامۆزا و خزمەکانی ئەوڕەحمان پاشا و بەتایبەتیش «بەچاوساغیی محەمەد بەگی کوڕی خالید پاشا لە قۆڵی راستەوە و لەلای چەپیشەوە سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشا، بەشەو لە هەردوو لاوە سەرکەوتن و... وەزیریش رووبەڕوو، لە دەربەندەوە هێرشیان کردە سەر سەنگەرەکانی لەشکری بابان. ئەوڕەحمان

٣٥- سعید نفیسی- تاریخی اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر- انتشارات بنیاد- چاپ ششم- تهران ١٣٦٦ش- ص١٤٧ .
٣٦- هەمان سەرچاوە- ص ١٤١ .
٣٧- میرایەتی بابان لە نێوان.. ل ١٢٢ .